

**М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө
университети**

Кыргызстан Эл аралык университети

Д 08.24.697 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК 332.122(575.2):338.431:338.34.055.2

Мардалиева Лейла Алисултановна

**Кыргызстандын айыл чарба тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү
жана аны жогорулатуунун факторлору**

08.00.05 – тармактык экономика

экономика илимдеринин доктору
илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Үзгүлтүксүз билим берүү институтунун экономика кафедрасында аткарылды

Илимий консультант: **Джаилов Джумабек Сатаевич,**
экономика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун бөлүм башчысы

Расмий оппоненттери: **Жумабаев Жамалгазы Жумабаевич,**
экономика илимдеринин доктору, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин профессору, Бишкек шаары
Молдашев Алтынбек Бакирович,
экономика илимдеринин доктору, профессор, ТОО «Казак агроононоржай комплексинин экономикасы жана айыл аймагын өнүктүрүү илимий изилдөө институту» жоопкерчилиги чектелген шериктештигинин башкы илимий кызматкери, Алматы шаары
Өмүрзаков Сатабалды Ашимович,
экономика илимдеринин доктору, профессор, К. Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин окуу иштери боюнча проректору, Жалал-Абад шаары

Жетектөөчү уюм: Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын экономика жана башкаруу кафедрасы, дареги: 720040, Бишкек шаары, Панфилова көчөсү 237

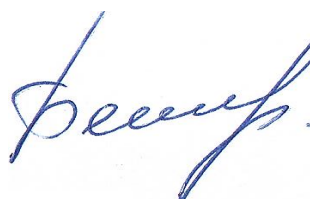
Диссертациялык ишти коргоо 2024 жылдын 29- ноябрында саат 11.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетине жана Кыргызстан Эл аралык университетинине караштуу Д 08.24.697 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертациянын видеоконференциясына кирүү үчүн шилтеме:
<https://vc.vak.kg/b/082-s27-wxr-tw8>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин (720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 58) жана Кыргызстан Эл аралык университетинин (720001, Бишкек ш., Чуй просп., 255) китепканаларынан жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан таанышууга болот
https://stepen.vak.kg/diss_sovety/d-08-24-697/

Автореферат 2024 жылдын 28 – октябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Байтерекова Г.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасы Евразиялык экономикалык биримдиктин толук кандуу мүчөсү болуп саналат жана улуттук экономиканын ачык агрардык багыты менен анын курамында айырмаланат. Экономикалык интеграциянын шарттарында Кыргызстанда айыл чарба өндүрүшүн адистештирүүдө олуттуу өзгөрүүлөр жүрүп жаткандыгына, импортту алмаштыруу өнүгүп жатканына, тамак-аш азыктарынын айрым түрлөрүн экспорттоо өсүп жатканына карабастан, өндүрүштүн чакандыгы, агрардык сектордогу кооперациялык-интеграциялык байланыштардын, агрологистиканын өнүкпөгөндүгү жана тармакка мамлекеттик колдоонун жетишсиздиги айыл чарбасынын өнүгүшүнө, анын Евразиялык экономикалык мейкиндикке натыйжалуу трансформацияланышына жана тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө олуттуу таасирин тийгизүүдө.

Бул процесстердин өнүгүшүнө глобалдык жана региондук агрозык-түлүк саясатындагы өзгөрүүлөр да таасирин тийгизери талашсыз. Дүйнөлүк агрозык-түлүк рынокторунда өнүгүүнүн артыкчылыктары өзгөрүүдө, мамлекеттик жөнгө салуунун кошумча инструменттери киргизилүүдө, бул жагдайлар аймактык экономикалык жана агрардык саясаттын конфигурациясын олуттуу түрдө өзгөртөт. Европа Биримдигинин өлкөлөрүндө бирдиктүү агрардык саясатты ишке ашыруунун алкагында ички агрардык азык-түлүк рыногун терең интеграциялоо ишке ашырылууда, бул анын дүйнөлүк рыноктордо жогорку туруктуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү камсыз кылат.

Ошол эле учурда евразиялык экономикалык мейкиндикте интеграциялык процесстердин калыптанышы жана өнүгүшү региондук рыноктордун кеңейишине гана алып келбестен, ошондой эле белгилүү бир деңгээлде интеграциялык түзүлүштүн катышуучуларынын ортосунда атаандаштыктын күчөшүн пайда кылат. Акыркы жылдары экспорттук айыл чарба продукциясынын айрым салттуу түрлөрүнүн ЕАЭБге мүчө башка мамлекеттер тарабынан региондук агрозык-түлүк рынокторуна жеткирүүнүн көбөйүшүнүн натыйжасында Кыргызстан өзүнүн мурдагы позицияларын жоготуп жатат, бул өлкөнүн айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү маселесин ого бетер курчутууда.

Интеграциялык процесстерди тереңдетүү жана ЕАЭБди өнүктүрүү контекстинде анын ар түрдүү аспектилеринде атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу көйгөйү И. Г. Ушачев (2018-ж.), Е. М. Крылатых (2018-ж.), В. И. Иванова (2014-ж.), В. З. Мазлов (2015-ж.), А. Г. Папцов (2006), С. О. Сиптиц (2015), А. С. Сайганов (2013), В. Г. Гусаков (2020), Н. Кириенко (2020), Г. А. Калиев (2003), А. Б. Молдашев (2024), О. Сабден (2008), А. Сатыбалдин (2022) сыяктуу окумуштуулар тарабынан изилденген. Кыргыз Республикасында бул көйгөйдүн тармактык аспектиери А. У. Орузбаевдин (2000-ж.), Т. К. Камчыбековдун (2021-ж.), Б. А. Токсобаеванын (2015-ж.), К. А. Атышовдун (2020-ж.), Д. С. Жаиловдун (2023-ж.), Ж. Ж. Жумабаевдин (2015) жана башка окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган.

Бирок тармактардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн камтыган көпчүлүк эмгектерде маселелерди кароо агроөнөр жай комплексинин айрым тармактарынын алкагында гана чектелет, мында негизги көңүл алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун техникалык жана технологиялык маселелерин чечүүгө бурулат. Атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба өндүрүшүн түзүү өлкөнүн агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн стратегиялык максаттарында камтылгандыгын эске алуу менен импортту алмаштыруу процесстерин өнүктүрүүнүн жана тармактын агроэкспорттук потенциалынын өсүшүнүн негизинде анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун стратегиялык багыттарын иштеп чыгууну кароо максатка ылайыктуу болот, бул жагдай көйгөйдү изилдөөнү актуалдуу кылат. Агроөнөр жай комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү көйгөйүнүн актуалдуулугу жана экономикалык интеграциянын шарттарында аны жогорулатуунун теориялык жана практикалык негиздеринин жетишсиздиги диссертациянын темасын тандоону, анын максатын жана изилдөө милдеттерин аныктайт.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасын 2018-2040-жылдарга өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына, Кыргыз Республикасынын Суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин ЕАЭБ шарттарында Кыргыз Республикасынын агрардык секторун өнүктүрүү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча мамлекеттик программалар менен тыгыз байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты – экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун теориялык ыкмаларын негиздөө, багыттарды иштеп чыгуу жана механизмдерин өркүндөтүү.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү **милдеттер** белгиленди:

1. агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун теориялык негиздерин аныктоо;
2. агрардык секторду өнүктүрүүдө атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн деңгээлин жана атаандаштык тобокелдиктерин баалоо боюнча методологиялык ыкмаларды системалаштыруу;
3. ЕАЭБде тармакты трансформациялоонун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
4. агрардык сектордун, ошондой эле айыл чарба азык-түлүктөрүнүн айрым түрлөрүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлине комплекстүү баа берүү;
5. Тең салмактуу өнүгүүнүн чараларын жана механизмдерин негиздөө айыл чарба ишкердигинин атаандаштык формалары;

6. Экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу;
7. Импортту алмаштырууну өнүктүрүү боюнча чараларды негиздөө, экспорттук потенциалды кеңейтүү жана өнөр жайдын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн тоскоолдуктарды аныктоо;
8. Агроэкспорттук потенциалды жогорулатууну эске алуу менен агроөнөр жай комплексинин артыкчылыктуу тармактарында айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү механизмдерин жана агрологистиканы өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы Кыргызстандын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун теориялык жана методологиялык аспектилерин комплекстүү изилдөөдө жана системалаштырууда, ошону менен катар алардын негизинде экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында аны жогорулатуу боюнча тийиштүү сунуштарды иштеп чыгууда турат.

Иштин илимий жаңылыгы төмөнкү жоболордо баяндалган:

- Айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен агрардык секторду өнүктүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө мамилелер системалаштырылган жана анын маани-маңызы, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк деңгээли аныкталган, ошону менен бирге интеграциялык процесстерди тереңдетүү шарттарында агроөнөр жай комплексинин тармактарын атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн факторлору такталган;
- Өндүрүүчүлөр тарабынан белгиленген орточо бааны, экспорттук бааны, өндүрүштүн көлөмүн жана экспорттун үлүшүн, баанын атаандаштыкка жөндөмдүүлүк коэффициентин жана аныкталган салыштырма артыкчылык коэффициентин (Баласса индексин RCA) камтыган атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн комплекстүү көрсөткүчүн эсептөө синергиясынын негизинде айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо методологиясы өркүндөтүлдү;
- Экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында агрардык секторду трансформациялоонун өзгөчөлүктөрү аныкталды, ошондой эле анын майда-дыйкан чарба түзүмүнөн, мамлекеттик колдоонун жетишсиз деңгээлинен, кооперациянын, интеграциянын жана агрологистиканын өнүкпөгөндүгүнөн улам келип чыккан атаандаштыкка жөндөмдүүлүк көйгөйлөрү белгиленди;
- Тармактын комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүк көрсөткүчүнө баа берилди, ал Евразия рыногунда атаандаштык позицияларын картошка боюнча жоготкондугун, сүт азыктарында сактап тургандыгын, жашылча-жемиштер боюнча өсүшүн жана жалпы алганда РСА индексинин төмөндөшүн көрсөтүп турат, бул экспорттолуучу айыл чарба продукциясынын көлөмүнүн азайышы менен аныкталат;
- Чакан жана аянты аз дыйкан (фермердик) чарбаларды адистештирилген ири чарбаларга айландыруу жана алардын базасында корпоративдик секторду түзүү, майда дыйкан (фермердик) чарбаларды фермерлер аралык жана өндүрүштүк кооперациянын негизинде ирилештирүү аркылуу агрардык

ишкердиктин атаандаштык формаларын тең салмактуу өнүктүрүүнүн багыттары жана механизмдери негизделди;

– Импортту алмаштыруу саясатын андан ары ишке ашыруу жана тышкы рыноктордо, өзгөчө Евразия рыногунда жана үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторунда айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу өлкөнүн ички азык-түлүк рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуунун негизинде өлкөнүн агрардык секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыкты, бул агроэкспорттук потенциалды өнүктүрүү менен камсыз кылынат.

– Эттин экспортун жана импортун жөнгө салуунун начардыгы, эт азыктарын кайра иштетүүнүн өнүкпөгөндүгү, эт азыктарын экспорт үчүн логистикалык камсыздоо системасынын начар өнүгүшү, техникалык жана фитосанитардык тоскоолдуктар менен байланышкан эт азыктарын экспорттоону кеңейтүүнүн негизги факторлору аныкталды жана аларды жоюу чаралары белгиленди;

– Кызылча-кант агрокластерин калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн эконометрикалык модели жана схемасы сунушталды, ал кыска мөөнөттө ички рынокто кантты керектөөдө импорттук көз карандылыкты жоюуга жана орто мөөнөттүү келечекте тармактын экспорттук потенциалын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн практикалык мааниси айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн изилдөө боюнча негизги илимий принциптерди жана методологиялык ыкмаларды толуктоодо турат.

Интеграция, ири өндүрүштү өнүктүрүү шарттарында агрардык сектордун автор тарабынан иштелип чыккан атаандаштыкка жөндөмдүү стратегиясы, тармакты мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо механизмдерин өркүндөтүү, азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын ишке ашыруу жана агроэкспорттук потенциалды өстүрүү боюнча иш чаралар Кыргыз Республикасынын Суу чарба, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги тарабынан Кыргыз Республикасынын агрардык секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү программасын иштеп чыгууда пайдаланылган. Диссертациялык эмгекте иштелип чыккан теориялык жана методологиялык ыкмалар агро өнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча мамлекеттик жана тармактык программаларды иштеп чыгуу үчүн аймактык бийлик органдары тарабынан концептуалдык негиз катары да колдонулушу ыктымал. Импортту алмаштыруу жана айыл чарба тармактарынын экспорттук багытын жогорулатуу боюнча берилген сунуштар ЕАЭБ алкагында республиканын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн орто мөөнөттүү болжолдорун түзүүдө пайдаланылышы мүмкүн.

Алынган изилдөөлөрдүн натыйжаларынын экономикалык мааниси. Бул диссертация экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүсүн жогорулатуу көйгөйүн биринчи комплекстүү изилдөө болуп саналат. Диссертацияда экономикалык интеграциянын шарттарында айыл чарба

экономикасын туруктуу өнүктүрүүгө, социалдык-экономикалык маселелерди чечүүгө жана республиканын айыл аймактарын комплекстүү өнүктүрүүгө көмөктөшүүчү айыл чарба тармактарынын атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүшүн камсыз кылуу боюнча илимий-практикалык мамилелер кеңейтилген. Диссертациялык эмгекте иштелип чыккан илимий-методикалык жана практикалык сунуштар айыл чарба секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү боюнча мамлекеттик жана тармактык программаларды иштеп чыгуу үчүн негиз боло алат.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору:

- Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуунун ролуна жана маанисине таянып, агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө үч деңгээлдүү баа берүүнүн автордук чечмелөөсү сунушталат - улуттук (аграөнөржай тармактарынын экономикалык өсүү темпи, айыл чарба эмгегинин өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү), тармактык (тармактын улуттук ИДПнын түзүмүндөгү үлүшү, улуттук продукциянын экспорту жана рынок сегменти, тигил же бул тармактагы продукцияны ички керектөөнүн жалпы көлөмүндөгү тармактын үлүшү) чарба жүргүзүүчү субъекттин деңгээли (өндүрүштүн рентабелдүүлүгү) ;
- Өндүрүүчүлөр тарабынан белгиленген орточо бааны жана экспорттук бааларды, өндүрүштүн көлөмүн жана айыл чарба азык-түлүктөрүн экспорттоо үлүшүн, баалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн коэффициенттерин, ошондой эле Евразия рыногундагы ЕАЭБге мүчө тигил же бул конкреттүү мамлекеттин айыл чарба продукцияларынын ээлеген үлүшүн комплекстүү талдоонун негизинде тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоо методологиясын колдонуу;
- Агроазык-түлүк секторундагы түзүмдүк өзгөрүүлөргө жана өнүгүү тенденцияларына баа берүү, ошондой эле экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында аны атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн аныкталган көйгөйлөрү жана факторлору айыл чарба өндүрүшүнүн структурасы менен айыл чарба өндүрүшүнүн структурасын кеңейтүү мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы белгилүү бир карама-каршылыкта чагылдырылган. өлкөнүн экспорттук потенциалы;
- Евразия рыногуна жашылча-жемиштердин экспорттук потенциалын өнүктүрүү потенциалын көрсөтүү менен, өнөр жайдын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө комплекстүү баа берүү, үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторуна продукцияны жеткирүүнүн ассортименттин диверсификациялоо;
- Ири чарбалык ишкердикти калыптандыруунун, чарбалар аралык кооперацияны өнүктүрүүнүн негизинде ири өндүрүштү басымдуулук кылуу менен айыл чарба өндүрүшүнүн тең салмактуу структурасын өнүктүрүү боюнча сунуш кылынган чаралар жана тиешелүү мамлекеттик жөнгө салуу чаралары;
- Азык-түлүк импортун алмаштыруу жана тармакты экспортко багытталган өнүктүрүү саясатын өз ара көз каранды ишке ашыруунун негизинде аны өнүктүрүүнүн негизги максаттарын жана этаптарын караган айыл чарба

секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн иштелип чыккан стратегиясы;

– Эт азыктарын өндүрүүнүн түзүмүн өркүндөтүү, чийки заттык багытты өзгөртүү жана кайра иштетүү көлөмүн көбөйтүү, материалдык-техникалык жана ветеринардык көзөмөлдү жакшыртуу аркылуу импортту алмаштырууну өнүктүрүү боюнча берилген сунуштардын негизинде кайра иштетилген продуктылардын экспортунун көлөмүн көбөйтүүнү камсыздоо;

– Атаандаштыкка жөндөмдүү экспортко багытталган айыл чарба кластерин түзүүнүн жана өнүктүрүү келечегинин эконометрикалык модели жана схемасы.

Изденип алуучунун жеке салымы. Автор тарабынан экономикалык интеграцияны мындан ары тереңдетүү шартында Кыргызстандын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун теориялык жана методологиялык маселелери жалпыланып, такталып жана өркүндөтүлгөн. ЕАЭБ шарттарында өлкөнүн агрозык-түлүк секторун өнүктүрүүнүн тенденцияларына жана түзүмдүк жылыштарына комплекстүү баа берилди. Аны атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү, ошондой эле өлкөнүн агроэкспорттук потенциалын жогорулатууга жана ишке ашырууга көмөктөшүүчү факторлор аныкталды.

Өркүндөтүлгөн методологиянын негизинде агрардык сектордун комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө жана ЕАЭБде Кыргызстандын айыл чарба ишкердигинин атаандаштык формаларын өнүктүрүүгө баа берилди. Айыл чарба тармагын атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыкты. Тармактын агроэкспорттук потенциалын жогорулатууда техникалык жана экономикалык тоскоолдуктар аныкталды. Республикада экспортко багытталган айыл чарба кластерлерин түзүүнүн перспективалары негизделди.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары, корутундулары жана сунуштары өлкөнүн агрозык-түлүк комплексин өнүктүрүү боюнча эл аралык жана республикалык конференциялар менен симпозиумдарда, республикалык кеңешмелерде баяндалган.

Диссертациянын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациянын негизги мазмуну 15 илимий эмгекте жарык көргөн, анын ичинен 8 макала Россия Федерациясынын Россиянын илимий цитаталар индексинин илимий журналдарына, 5 макала КР УАК тарабынан сунушталган басылмаларга киргизилген, 2 макала Scopus индекстөө системасында камтылган илимий журналдарга жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, беш бөлүмдөн, корутундулардан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган булактардын тизмесинен турат, анын ичинде 145 аталышты жана тиркемелерди камтыйт. Диссертациянын толук көлөмү 275 бет, 25 таблица, 11 сүрөт жана 2 тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделет, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери баяндалат, илимий жаңылык, практикалык жана экономикалык мааниси, коргоого сунушталган негизги жоболор ачылып берилет, алардын сыноодон өтүшү жана анын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу көрсөтүлөт.

“Агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун илимий негиздери” деп аталган биринчи главада агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн маңызы, агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун багыттары жана факторлору, ошондой эле айыл чарба тармагындагы чет өлкөлүк тажрыйбаны тактоо боюнча теориялык ыкмалар, анын ичинде евразиялык интеграциянын шарттарында тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу негизделген..

Кыргызстандын улуттук экономикасын реформалоо, пландуу экономикадан рыноктук экономикага өтүү экономиканын бардык тармактарында, анын ичинде экономиканын агрардык секторунда атаандаштыктын өнүгүшүнө алып келди, бул жагдай атаандаштыкты жана конкуренцияны өнүктүрүү көйгөйлөрүн изилдөөгө көңүл бурууга таасирин тийгизди. Ошого карабастан, экономикалык адабияттарда атаандаштыктын күчөшүнүн заманбап шарттарында “атаандаштыкка жөндөмдүүлүк” түшүнүгүн, анын деңгээлин, факторлорун ж.б. аныктоого бирдиктүү мамиле жок.

Атаандаштыкка неоклассикалык теориялар боюнча мамиле кылуу үстөмдүк кылат, ал ишкананын рыноктогу атаандаштарга каршы атаандаштык артыкчылыктарын сактап калуу жөндөмдүүлүгү менен аныкталат жана атаандаштык артыкчылыктарды ишке ашыруунун шарттарына жана факторлоруна, ресурстарынын потенциалына көз каранды. Бул ыкма концентрацияланган формада профессор М. Портер тарабынан белгиленген [Портер, М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. В. Д. Щетинина [Электронный ресурс]/ М. Портер. - М.: Международные отношения, 1993.- 896 с. Режим доступа: <https://clusterland.by/wp-content/uploads/2019/11/sk795663.pdf>]. Бирок атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн бул аныктамасы негизинен конкреттүү ишканалардын же продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн талдоо үчүн мүнөздүү.

Улуттук экономикага карата атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү аныктоодогу бул ыкмаларды америкалык экономист П.Хейне “...эркин рынок шартында өлкөнүн дүйнөлүк рыноктун талаптарына жооп берген товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүү даражасы” катары негиздеген [Хейне П. Экономический образ мышления. (The Economic Way of Thinking) [Djv-25.9M] / Пол Хейне (Paul Heune). - Москва, Изд-во «Дело», 1993. - 704с.]. Мезо-деңгээлде америкалык экономисттер А.Томпсон жана А.Стрикленд да тармак ичиндеги атаандаштык жана тармакка жаңы атаандаштардын кирүү мүмкүнчүлүгү менен мүнөздөлгөн тармактык атаандаштыктын маңызы катары белгилешкен [Томпсон, А. А. Стратегический менеджмент: искусство разработки и реализации стратегии [Текст] / А. А. Томпсон, А. А. Стрикленд // пер. с англ. Под.ред. Л. Г.Зайцевой.-М.:1998.- 576с.].

Ошентип, жогоруда айтылган ыкмаларды жалпылоо менен, биз атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү ишканалардын, тармактардын же улуттук экономикалардын рыноктордо, айрыкча дүйнөлүк жана аймактык рыноктордо экономикалык өсүштүн туруктуу темптерин, сатуу көлөмүн жана экспорттук потенциалды камсыз кылуу үчүн потенциалды (табигый, эмгектик, инновациялык) жана атаандаштык артыкчылыктарын натыйжалуу пайдалануу жөндөмдүүлүгүн билдирген көп деңгээлдүү экономикалык категория катары аныктайбыз.

Ааламдашууну тереңдетүү жана региондук интеграциялык процесстерди бекемдөө тенденциялары агрардык-азык-түлүк системасын өнүктүрүүнүн жана улуттук агрардык сектордун продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн көтөрүүнүн маанисин олуттуу түрдө жогорулатат. Евразиялык интеграциянын шартында агрардык сектордун улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун стратегиялык жолдору экономикалык биримдикке мүчө өлкөлөрдүн окумуштууларынын кеңири изилдөөлөрүнүн предмети болуп калды.

Постсоветтик мейкиндикте мурдагы союздук республикалар эгемендүүлүктөрүн жарыялагандан баштап жана алардын улуттук экономикаларын дүйнөлүк экономикага интеграциялагандан бери тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүнө өзгөчө көңүл бурулууда. Алгачкы этаптарда улуттук айыл чарба экономикаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү көйгөйү негизинен улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо призмасы аркылуу каралып, бул КМШ өлкөлөрүнүн агрардык секторун өнүктүрүүдө дезинтеграция процесстеринин өнүгүшүнө алып келген [Ушачев, И. Г. Концептуальные основы обеспечения продовольственной безопасности стран СНГ [Текст]/ И. Г. Ушачев // Коллективная продовольственная безопасность стран СНГ: проблемы и пути их решения.-Алматы, НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, 2006.-С.12-22]. ЕАЭБди өнүктүрүү шарттарында анын ар түрдүү аспектилеринде атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу маселеси ички азык-түлүк рыногун өнүктүрүү, азык-түлүк импортун алмаштыруу жана азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу көз карашынан изилденет [Иванова, В. И. Импортозамещение продукции АПК: факторы конкурентоспособности [Текст] / В. И. Иванова, С. А. Иванов. -М.: Финансы и статистика, 2014.- 216 с. 113. Сиптиц, С.О. Особенности проблем импортозамещения в АПК и пути их решения в современных условиях [Текст] /С. О. Сиптиц //Аграрный сектор России в условиях международных санкций: вызовы и ответы: мат. межд.научной конф.- Москва, РГАУ-МСХА. 2015.- С.142-148].

Дүйнөлүк жана аймактык атаандаштыктын күчөшүнүн шартында атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн уюштуруучулук жана инновациялык компоненттеринин негизинде экономиканын жогорку темптерин, экспорттук потенциалдын өсүшүн, дүйнөлүк өндүрүштө жана тышкы соодада ички өндүрүштүн үлүшүн камсыз кылуу көз карашынан алганда, тармакка жана улуттук атаандаштыкка болгон мамилени тактоого олуттуу көңүл бурулууда [Ушачев, И. Г. Стратегические направления развития сельского хозяйства России в условиях углубления интеграции в ЕАЭС [Текст]/ И. Г. Ушачев, А. Г. Папцов, Н. К. Долгушкин, А. Ф. Серков, В. В. Маслова, В. С. Чекалин. - М.: РАН. – 2017.- 48 с.;Сабден, О. Инновационная экономика [Текст] / О.Сабден .-Алматы, ИД «Эксклюзив», 2008.-492 с.].

Азыркы учурда айыл чарба тармактарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу маселелерин чечүүдө экономикалык, уюштуруучулук-техникалык жана технологиялык маселелерди чечүүгө өзгөчө көңүл бурулуп жатат. Тактап айтканда, мындай ыкмалар, негизинен, Евразиялык агрозык-түлүк рыногунда күчтүү экспорттук багытка ээ болгон Беларусь Республикасынын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн мүнөздүү [Карпович, Н. В. Поддержка и развитие экспорта агропродовольственных товаров в Республике Беларусь / Н. В. Карпович // Экспортный потенциал АПК России: состояние и перспективы. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, 2017]. Россия Федерациясынын агроөнөр жай комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү негизинен ири айыл чарба түзүмдөрүнүн (агрохолдингдердин) олуттуу ролу, ошондой эле батыш санкцияларынын шарттарында өсүп жаткан тармакты мамлекеттик колдоо чаралары менен камсыз кылынат [Узун, В. Я. Аграрная реформа в постсоветской России: механизмы и результаты/ В. Я. Узун, Н. И. Шагайда.-М.: Изд.дом «Дело» РАНХ и ГС, 2015].

Агрардык секторго карата улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүк өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү жана улуттук экономиканы туруктуу өнүктүрүүдө тармактын ролу менен аныкталат. Улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү аныктоодо жогоруда белгиленген ыкмаларга ылайык, биздин оюбузча, өлкөнүн ИДПсындагы агрардык сектордун үлүшүн оптималдаштырууну табигый түрдө аныктоодо агрардык сектордогу экономикалык өсүштүн жогорку темптерине жетишүү жана айыл чарба эмгегинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу маанилүү. Айыл чарба эмгегинин өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги багыты болуп саналат. Кыргызстандын айыл чарбасы өнүгүүнүн экстенсивдүү түрү менен мүнөздөлөт, ал тармактын эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жана ИДПсынын төмөнкү өсүш темптерин шарттайт, бул өлкөнүн ИДПсында айыл чарбасынын салыштырмалуу жогорку үлүшүнө жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөн болушуна алып келет.

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерде улуттук айыл чарба экономикасынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү негизинен азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга, экспорттук потенциалды жогорулатууга жана азык-түлүктү керектөөнүн импортун алмаштырууга байланыштуу экендиги белгиленген. Биз ошондой эле өткөөл экономикада мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу анын агрардык саясатынын өзөгү болуп саналат жана азык-түлүктүн экономикалык жана физикалык жеткиликтүүлүгүнө жетишүү жалпысынан айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт деп ишенебиз. Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоо үчүн төмөнкү көрсөткүчтөрдү колдонуу зарыл: өлкөнүн ИДПсындагы тармактын продукциясынын үлүшү; жан башына продукцияны өндүрүү жана керектөө; эмгек өндүрүмдүүлүгү; продукциянын айрым конкреттүү түрлөрүнүн экспортунун жана импортунун көлөмү; жалпысынан тармакка жана айдоо аянтынын 1 гектарына мамлекеттик колдоонун көлөмү.

Интеграциянын шарттарында улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуунун маанилүүлүгүнө карабастан, тармак ичинде атаандаштыкка

жөндөмдүүлүк көйгөйүн кароо зарылчылыгы табигый нерсе. Тышкы рыноктун маанилүүлүгү басымдуулук кылган улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүктөн айырмаланып, тармактык атаандаштык ички жана тышкы рыноктордо тигил же бул тармактын рационалдуу айкалышы же тең салмактуу өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Тармактык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк өлкөнүн ИДП өндүрүшүндөгү тигил же бул тармактын үлүшүнүн көрсөткүчтөрүндө, улуттук продукцияны экспорттоодо жана рынок сегментинде тармактын үлүшүнүн, ушул тармактын продукциясын ички керектөөнүн жалпы көлөмүндө тармактын үлүшүнүн көрсөткүчтөрүндө толугу менен чагылдырылат.

Жалпы алганда, айыл чарбасынын экономикалык механизминин иштешинин натыйжалуулугу микродеңгээлде, тармактагы чарба жүргүзүүчү субъектилердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү менен аныкталат. Чарба жүргүзүүчү субъектин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо үчүн негизги көрсөткүчтөр болуп рентабелдүүлүктүн жана продукциянын өздүк наркынын көрсөткүчтөрү, ошондой эле айыл чарба продукциясынын сапаттык мүнөздөмөлөрү ишке ашырылуучу сатып алуу баалары саналат.

Агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүк деңгээлин жана динамикасын толук изилдөө үчүн эң маанилүү көрсөткүчтөрдүн системасын: жалпы алганда бүтүндөй республика боюнча айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүнүн жана чарба жүргүзүүчү субъектилердин өсүү темптеринин өзгөрүүсүн; керектөө түзүмүндө ата мекендик өндүрүштүн үлүшүн; өндүрүмдүүлүктүн жана эмгекке акы төлөөнүн деңгээлин жана динамикасын, продукциянын өздүк наркын жана рентабелдүүлүгүн; айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүнө өндүрүүчүлөрдүн жана керектөө бааларынын деңгээлин жана динамикасын; айыл чарба продукциясынын экспортунун жана импортунун көлөмүн жана динамикасын, продукциянын негизги түрлөрү боюнча экспорттук жана импорттук баалардын динамикасын пайдалануу зарыл.

Уюштуруулук жана экономикалык факторлор	
Айыл чарба өндүрүшүнүн майда-дыйкан түзүмү	Бюджеттик субсидиялар жана субвенциялар
Санариптештирүү, агротехника	Жеңилдетилген салык салуу
Агромаркетинг жана логистика	Экспорттук субсидиялар
Органикалык өндүрүштү аймактык адистештирүү жана өнүктүрүү	Инновацияны жана айыл чарба технологиясын каржылоо
Кооперация жана интеграция	
Агрокластерлештирүү	Айыл чарба техникасын лизингге берүү

1.1- сүрөт. Айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун уюштуруучулук-экономикалык факторлору

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү динамикалуу болот жана уюштуруучулук жана экономикалык факторлордун таасири астында ар кандай багытта өзгөрүп турат (1.1- сүрөт).

Айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүнөн улам анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү негизинен уюштуруу факторлоруна – формасына жана түзүмүнө, чарба жүргүзүүчү субъектилерине, айыл чарбасын башкарууга, агромаркетингди жана логистиканы өнүктүрүүгө, кооперацияга, интеграцияга жана агрокластеризацияга, айыл чарба өндүрүшүн региондук адистештирүүнү жакшыртууга, өнүктүрүүгө, агробизнестин жана айыл чарба рыногунун инфраструктурасынын өнүгүшүнө ж.б. көз каранды.

Кыргызстандын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн маанилүү факторлорунун бири болуп айыл чарба өндүрүшүнүн басымдуу майдыйкан түзүмү саналат [Джаилов, Дж. С. Направления кластерного конкурентоспособного развития приоритетных отраслей АПК Кыргызстана [Электронный ресурс] / Дж. С. Джаилов, Л. А. Мардалиева // International Conference ON Eurasian Economies. – Стамбул, 2021. – С. 407-414. – Режим доступа: <https://www.avekon.org/?p=/conf/13/cfp>]. Өндүрүштүк, экономикалык жана уюштуруучулук потенциалы төмөн чакан дыйкан (фермердик) ишканалар жогорку сапаттагы тамак-аш азыктарын өндүргөндүгүнө карабастан, аларды рынокторго жеткирүү масштабы боюнча чектелүү, бул алардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизүүдө. Айыл чарбасында чакан бизнестин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн мамлекет дыйкандарга белгилүү бир субсидияларды берүү жана чакан продукцияларды сатууга көмөк көрсөтүү жолу менен экологиялык жактан таза айыл чарба продукциясын өндүрүүгө дем берүүсү керек. Ошол эле учурда, негизинен, азык-түлүк эмес айыл чарба продуктыларынын тобун (атап айтканда, пахта, кант кызылчасы ж.б.) өстүрүүчү чакан айыл чарба ишканаларынын белгилүү бир бөлүгү үчүн айыл чарба кооперациясынын негизинде алардын көлөмүн ирилештирүү актуалдуу болуп саналат.

Айыл чарбасында чарба жүргүзүүчү субъектилердин чакан көлөмдө болушу тармакта колдонулуучу агротехнологиянын төмөн деңгээли менен байланыштуу. Демек, тармакта прогрессивдүү агротехнологияларды колдонуу негизинен жерди пайдалануунун көлөмүн көбөйтүү, тармактагы финансылык-экономикалык абалды олуттуу жакшыртуу жана айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн ишмердүүлүгүн санариптештирүү менен байланышкан. Айыл чарба тармагындагы эң чабал жагдай - сатуу системасы жана агрологистиканын өнүкпөгөндүгү, бул айыл чарба продукциясын ички жана тышкы рынокто сатууга терс таасирин тийгизүүдө.

Кыргызстандын аймактарында өлкөнүн аймактарын азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыздоо маселелерин чечүү зарылдыгынан улам агротармакты реформалоонун баштапкы этаптарында айыл чарба өндүрүшүн универсалдуу адистештирүү улуттук айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн төмөн деңгээлине барып такалат. Айыл чарба рыногундагы өзгөрүүлөр тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн негизги шарты катары евразиялык интеграциянын шартында өлкөнүн айыл чарба өндүрүшүн региондук жана зоналык адистештирүүнү жакшыртуу маселелерин да актуалдуу кылууда.

Кыргыз Республикасында административдик-аймактык реформаны ишке ашыруунун алкагында региондук башкаруу системасын өркүндөтүү, ири региондук комплекстерди башкаруунун тармактык принцибинен кластердик принцибине өтүү, ири өндүрүштү өнүктүрүү зарылчылыгы келип чыкты. Буга байланыштуу тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун негизги уюштуруучулук факторлорунун бири дагы кооперацияны өнүктүрүү, агроөнөр жай интеграциясы жана агрокластеризация болуп саналат.

Бул процесстер менен катар өлкөнүн айыл аймактарында Кыргызстандын шартында айыл чарба кластерлеринин “локомотивдери” болуп калышы мүмкүн болгон логистикалык борборлорду түзүү боюнча иштерди тездетүү керек жана аларда жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн рынокторуна экспортко жөнөтүү үчүн айыл чарба продуктыларынын стандартташтырылган жана ири партияларына шарттар түзүлөт. Мындай шарттарда ата мекендик өндүрүүчүлөргө субсидияларды жана финансылык жеңилдиктерди берүүгө, тармактын инновациялык өнүгүүсүн стимулдаштырууга, анын экспорттук потенциалын жогорулатууга, ички рынокто азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын ишке ашырууга негизделген мамлекеттик экономикалык саясатты өркүндөтүүнүн мааниси жогорулайт.

“Агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн изилдөөнүн методологиясы” деген экинчи главада айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүүнүн өркүндөтүлгөн методологиясы, ошондой эле тармакты өнүктүрүүдөгү атаандаштык тобокелдиктерге баа берүү сунушталган.

Изилдөөнүн объектиси болуп агрардык секторду өнүктүрүүдөгү түзүмдүк өзгөрүүлөр жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү саналат.

Изилдөөнүн предмети интеграциянын шарттарында тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин өркүндөтүү болуп саналат.

Алдыга коюлган максаттарга жетүү жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө комплекстүү талдоо жүргүзүү бул чөйрөдөгү негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдү жана монографиялык, салыштырма талдоо ыкмасы, селекциялык, эксперттик баалоо ыкмасы, абстракттуу-логикалык, экономикалык-статистикалык, эконометрикалык, эсептөө-конструктивдүү ж.б. ыкмаларды колдонуу менен жүргүзүлдү.

Агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн изилдөө методологиясы 1-главада баяндалган тиешелүү илимий теорияларга жана иштелмелерге негизделет. Экономикалык интеграцияны тереңдетүү жана Евразиялык экономикалык мейкиндикти өнүктүрүү шарттарында бул методология айыл чарба секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясына негизделиши керек. Бул стратегияда агроазык-түлүк системасын өнүктүрүүнүн перспективдүү багыттарын жана аларга жетишүүнүн механизмдерин олуттуу негиздөө зарыл. Анын негизги элементтери болуп ички агроазык рыногунда ата мекендик агрардык сектордо атаандаштыкты өнүктүрүү саналат, ал азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын ишке ашыруу менен

байланышкан. Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүдө импортту алмаштыруу саясаты айыл чарба азыктарынын айрым түрлөрүн өндүрүүдө өлкөнүн салыштырмалуу артыкчылыктарын, ошондой эле ЕАЭБ алкагында ички импортту алмаштыруу потенциалын толук пайдаланууга негизделиши керек.

Ички рынокто атаандаштыкты өнүктүрүү тышкы рыноктордо, анын ичинде ЕАЭБ рынокторунда тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн негиз болуп саналат. Азык-түлүк импортун алмаштыруу тармактын агроэкспорттук потенциалын жогорулатууга объективдүү жардам берет, бул дүйнөлүк жана региондук агрозык-түлүк рынокторунда ата мекендик продукциянын рынок сегментинин кеңейишине оң таасирин тийгизет. Агроэкспорттук потенциалды өнүктүрүү агроөнөр жай комплексинин артыкчылыктуу тармактарына мамлекеттик колдоо көрсөтүү менен бирге негизинен продукцияны тышкы рынокко чыгаруунун рыноктук системасын өнүктүрүү жана агрологистика менен шартталат.

Кыргызстандын шартында айыл чарба тармагын өнүктүрүү стратегиясында айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуу жана тең салмактуу түзүмүн түзүү маанилүү орунду ээлейт. Ага жетишүү айыл чарба кооперациясын жана интеграциясын өнүктүрүү аркылуу айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн арасында майда товардык өндүрүштү жана жер аянтынын жакырчылыгын жеңүү менен байланышкан. Агроөнөр жай комплексинде атаандаштыкка жөндөмдүү чарба жүргүзүүчү субъектилерди түзүү айыл чарба өндүрүшүн концентрациялоо саясатын иштеп чыгууну жана ишке ашырууну, айыл жергесинде ири чарбалык субъектилерди стимулдаштырууну жана колдоону карайт.

Агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо чараларын негиздөөгө өзгөчө маани берилет, бул тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү үчүн мамлекеттик жөнгө салуу механизмдерин ырааттуу кеңейтүү жана мамлекеттик колдоонун көлөмүн оптималдуу жогорулатуу, ошондой эле евразиялык интеграцияны колдоо үчүн тиешелүү каражаттарды пайдалануу аркылуу чагылдырылат. Ошол эле учурда макулдашылган агрардык саясат ишке ашырылып жатканына карабастан, тармакты мамлекеттик колдоонун көлөмүндө олуттуу айырмачылыктар сакталып калууда. Мындай шарттарда ата мекендик өндүрүүчүлөргө олуттуу колдоо көрсөткөн мамлекеттердин агрардык сектору атаандаштыкка жөндөмдүү болот, анткени бул өлкөлөрдөгү өндүрүүчүлөрдүн иш жүзүндөгү баалары менен Евразия рыногундагы рыноктук баанын ортосунда чоң айырма бар.

Илимий адабияттарда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн деңгээлин аныктоо үчүн көптөгөн методдор сунушталган. Эл аралык деңгээлде атаандаштыкка жөндөмдүүлүк Глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси менен аныкталат. Бул курал өлкөлөрдүн экономикалык саясатындагы көйгөйлүү маселелерди аныктоо жана туруктуу өнүгүү стратегияларын иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат [Рейтинг стран мира по индексу глобальной конкурентоспособности [Электронный ресурс] // Гуманитарный портал. – Режим доступа: <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index>].

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү баалоонун методологиялык ыкмалары негизинен изилдөөнүн кандай деңгээлде жүргүзүлүп жатканынан көз каранды. Ички рынокто импорттук жана ата мекендик продукциялар, республиканын айрым айыл чарба бирдиктеринин жана региондорунун продукциялары, ал эми тышкы рынокто ири соода жана ортомчу компаниялар, агроөнөр жай комплексинин интеграциялык түзүмдөрү бири-бири менен атаандашат. Тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө сандык баа берүүгө мүмкүндүк берүүчү предметти жана методдорду тандоо изилдөө объектисине жараша болот.

Андан ары тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо белгилүү бир алгоритмди колдонуу менен жүргүзүлүшү керек. Биринчиден, кайсы объектинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө талдоо жүргүзүү керектигин так түшүнүү зарыл. Изилдөө объектиси катары конкреттүү айыл чарба продуктусу, айыл чарба тармагы жана бүтүндөй өлкөнүн айыл чарба тармагы болушу мүмкүн. Экинчиден, сиз изилдөө жүргүзүлө турган деңгээлди тандап алышыңыз керек. Мисалы, конкреттүү айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, же белгилүү бир тармактын (жашылча, эт, сүт ж.б.) өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн башка өлкөлөрдөгү өндүрүшкө салыштырып баалоого болот.

Продукциянын тармактык деңгээлдеги атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо методдору ошол өлкөнүн тышкы соодасынын маалыматтарын колдонот. Эң кеңири таралган ыкма – тармактын продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоого мүмкүндүк берүүчү салыштырма артыкчылык көрсөткүчү болуп саналат, анын негизинде атаандаштык артыкчылык евразиялык рынокто ЕАЭБге мүчө тигил же бул мамлекеттин айыл чарба продукциясынын үлүшүнө берилет [Ушачев, И. Г. Развитие и повышение конкурентоспособности сельского хозяйства России в условиях углубления интеграции в ЕАЭС: науч.-практ. изд. [Текст] / И. Г. Ушачев, А. Г. Папцов, А. Ф. Серков, В. В. Маслова. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2018. – С. 220].

ЕАЭБ алкагында агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоодо улуттук өндүрүүчүлөр тарабынан көрсөткүчтөрдүн тиешелүү эсептөөлөрүндө белгилүү бир кыйынчылыктар келип чыгышы мүмкүн, ошондой эле ЕАЭБге мүчө-мамлекеттерде ата мекендик айыл чарба өндүрүүчүлөрүн колдоо чараларында бул тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн бурмалаган олуттуу айырмачылыктар болушу ыктымал. Буга карабастан, экспорттун, ошондой эле импорттун көлөмү боюнча иш жүзүндөгү маалыматтардын негизинде айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүү тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн бир кыйла реалдуу сүрөттөйт, ошондой эле ички жана тышкы рыноктордо тигил же бул товарга болгон иш жүзүндөгү суроо-талапты көрсөтөт.

Муну эске алуу менен, айыл чарба жана азык-түлүк товарларынын ар кандай түрлөрү боюнча ЕАЭБ мамлекеттеринин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо үчүн комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индикаторун эсептөөнүн негизинде продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоонун кеңейтилген методологиясы сунушталууда, ал Евразия экономикалык комиссиясы сунуш кылган беш негизги факторду

камтыйт: өндүрүүчүлөрдүн орточо баасы (AVP_{ij}), экспорттук баа (EX_{Pij}), өндүрүш көлөмү (Q_{ij}), өндүрүш көлөмүндөгү экспорттун үлүшү (EX_{Qij}), баалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүк коэффициенти (Com_C_{ij}), ал айыл чарба продукциясынын өндүрүүчүлөрдүн жана импорттук баалар орточо баасынын катышы катары аныкталат (IM_P). Комплекстүү атаандаштык көрсөткүчүн (INT_C_{ij}) эсептөө үчүн төмөнкү формула колдонулат: $INT_C_{ij} = \{1 - ((AVP_{ij} + EX_{Pij} + (1-Q_{ij}) + (1-EX_{Qij}) + (+ Com_C_{ij} / n))\}$ [Об утверждении Методики осуществления Евразийской экономической комиссией ценового мониторинга и анализа конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции и продукции пищевой промышленности, производимой в государствах-членах Евразийского экономического союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_218510/].

Бирок, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү комплекстүү баалоо үчүн бул ыкма жетишсиз. Агроазык-түлүк товарларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн шарттарындагы бул айырмачылыктарды толук эсепке алуу максатында биз Кыргызстандын айыл чарба продукциясынын жана тамак-ашынын Евразия агроазык-түлүк рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн изилдөө үчүн салыштырмалуу атаандаштык артыкчылыкка баа берүү методологиясын (Баласса индекси (RCA), колдондук. RCA методикасы В. Баласса тарабынан иштелип чыккан жана төмөнкүдөй аныкталат: $RCA = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{nj} / X_{nt})$ (1), мында: X – экспорт, i – өлкө, j – товар (же товарлардын тобу), t – товарлардын тобу, n – өлкөлөрдүн тобу. X_{it} – көбүнчө i өлкөдө өндүрүлгөн бардык товарлардын экспорту катары чыгат, X_{nt} – бардык товарлардын дүйнөлүк экспорту [Мухамедова, Т. О. Методики оценки конкурентоспособности агропродовольственной продукции России на мировом рынке [Электронный ресурс] / Т. О. Мухамедова // Маркетинг и логистика. – 2020, № 6(32)]. Эгерде $RCA > 1$ болсо, тиешелүү рынок сегментинде берилген товарды өндүрүүдө атаандаштык артыкчылык аныкталат. Ал изилденип жаткан өлкөдөн товарлардын экспортунун ошол өлкөнүн жалпы экспортуна жана өлкөлөрдүн бир тобунан товарлардын экспортуна катышын же дүйнөлүк экспортко болгон катышын көрсөтөт.

Евразия экономикалык комиссиясы тарабынан “Евразия экономикалык биримдигине мүчө мамлекеттерде өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын жана тамак-аш өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө баа берүү мониторингинин жана талдоо жүргүзүүнүн методологиясынан” айырмаланып, биз ар бир көрсөткүч боюнча ченемделген маанилерди эсептөө үчүн 2015-жылдын тийиштүү маалыматтарын колдонууну сунуштайбыз. 2022-жыл менен 2015-жылдын көрсөткүчтөрүн салыштыруу жолу менен бул көрсөткүчтөрдүн ченемделген маанилери алынат, бул ыкма аларды бириктирүү жолу менен атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн комплекстүү көрсөткүчүн эсептөөгө мүмкүндүк берет.

Биздин пикирибизде, айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо методологиясына белгилүү бир тактоо киргизүү, анын ичинде өндүрүүчүлөр тарабынан белгиленген орточо бааны, экспорттук бааны, өндүрүштүн көлөмүн жана экспорттун үлүшүн, баалардын атаандаштыкка

жөндөмдүүлүгүнүн коэффициентин камтыган атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн комплекстүү көрсөткүчүн эсептөөнүн жана аныкталган салыштырмалуу артыкчылык коэффициентин баалоо методологиясынын негизинде айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн объективдүү баалоого мүмкүндүк берет.

Бул ыкманын негизинде айыл чарба азык-түлүктөрүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо эки этапта жүргүзүлөт. Биринчи этапта баалардын калыптанышынын ар кандай деңгээлдери (продукциянын өздүк наркы, өндүрүүчүлөрдүн баасы, экспорттук жана импорттук баалар) талданат, бул ыкма ошондой эле атаандаштыкка жөндөмдүүлүк коэффициентин кеңири колдонот, ал продукциянын белгилүү бир түрүнө өндүрүүчү баанын импорттук баанын катышын камтыйт. Экинчи этапта продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү өндүрүш көлөмүн жана агро-азык-түлүк товарларынын экспортунун үлүшүн талдоонун негизинде аныкталат (мында аныкталган атаандаштык артыкчылык коэффициенти – Баласса индекси кеңири колдонулат).

Кыргызстандын агрардык секторунун ЕАЭБде атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоо үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин тышкы соода боюнча маалыматтары, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын төлөм тендеми, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук статистикалык органдарынын маалыматтары, ошондой эле Евразия экономикалык комиссиясынын статистикасы маалыматтык база болуп саналат.

“Экономикалык интеграциянын шарттарында агрардык сектордун өнүгүү тенденциялары” деген үчүнчү главада агрардык-азык-түлүк секторундагы түзүмдүк өзгөрүүлөргө жана өнүгүү тенденцияларына талдоо берилет, ошондой эле экономикалык интеграциянын шарттарында ЕАЭБде тармакты кайра курууга жана атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүнө баа берилет.

Евразиялык экономикалык интеграциянын маанилүү аспектилеринин бири болуп улуттук агроазык-түлүк системаларынын интеграциясы жана ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин макулдашылган агрардык саясатын ишке ашыруунун негизинде бирдиктүү агроазык-түлүк рыногун калыптандыруу саналат [Бубен, С. Согласованная агропромышленная политика в Евразийском экономическом союзе: результаты и перспективы [Электронный ресурс] / С. Бубен, М. Байгот / Аграрная экономика. – 2020. – №8. – С.1-8. – Режим доступа: <https://agreconom.belnauka.by/jour/article/view/434/418>]. Бул көйгөйлөрдү чечүүдө Кыргызстан маанилүү роль ойнойт, анткени өлкөдө тамак-аштын эң маанилүү түрлөрүн өндүрүү үчүн эң ыңгайлуу жаратылыштык-климаттык шарттар бар. ЕАЭБдин курамында Кыргыз Республикасы улуттук экономиканын түзүмүндө айыл чарбасынын салыштырмалуу жогорку үлүшү менен айырмаланат. 2010-2022-жылдар аралыгында республиканын ИДПсында айыл чарбасынын үлүшү 18,5%дан 12,8%га чейин төмөндөгөнүнө карабастан, айыл чарбасы өлкөнүн калкынын өсүп келе жаткан азык-түлүккө, кайра иштетүү өнөр жайынын чийки затка болгон керектөөлөрүн канааттандырган республиканын улуттук экономикасынын маанилүү тармактарынын бири бойдон калууда. Өлкөнүн экономикалык активдүү калкынын төрттөн биринен көбү бул тармакта иштейт, тармак ошондой эле республиканын ЕАЭБ

өлкөлөрүнө жана үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторуна экспортунун маанилүү бөлүгүн камсыз кылат.

3.1- таблица. 2010-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү.

	Өлчөө бирдиги	2010	2015	2020	2021	2022
ИДПдагы айыл чарбасынын үлүшү	%	18,5	14,5	12,2	12,4	10,9
Айыл чарба дүң прод.:	млн. сом	113535	192242	242095	315035	345180
- өсүмдүк өстүрүү	-	61485	97532	125749	169701	177790
- мал чарбачылыгы	-	52050	94710	116345	145334	167390
Чарба жүрг.суб. саны	миң бирдик	332,1	401,3	462,1	468,0	474,0
Жумуш менен камсыз болгондордун саны	миң адам	699,1	689,3	446,6	465,5	460,1
Айыл чарба азык. инд.	%	97,4	106,2	101,0	95,2	107,3
100 га айыл чарба жерине а/ч дүң прод.	миң сом	1080,2	1853,6	2350,0	3056,8	3375,7
	-	154,1	273,0	371,5	445,5	628,2

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандарда. - Кирүү режими: www.stat.kg. – башкы беттен.

3.1- таблицадан көрүнүп тургандай, каралып жаткан мезгил ичинде айыл чарбасын өнүктүрүүдө белгилүү оң өзгөрүүлөр болгон. Биринчиден, өлкөнүн ИДПсында айыл чарбасынын үлүшү 18,5 пайыздан 10,9 пайызга же 7,6 пунктка кыскарганын белгилей кетүү керек. Анын үстүнө, эл чарбасынын түзүмүндө айыл чарбасынын үлүшүнүн төмөндөшү өлкөдө айыл чарба өндүрүшүнүн көлөмүнүн өсүшүнүн фонунда болуп жатат. 2010-2022-жылдарга карата республиканын айыл чарбасынын дүң продукциясынын көлөмү учурдагы баалар боюнча 3,1 эсе, анын ичинде айыл чарба өсүмдүктөрү 2,9 эсе, мал чарба продуктылары 3,2 эсе өскөн. Айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүндө мал чарба тармагынын тез өнүгүшү мал чарбачылыгынын үлүшүнүн 45,8%дан 48,0%ке чейин өсүшүнө, өсүмдүк өстүрүү продукциясынын үлүшүнүн 51,7%дан 49,5%ке чейин төмөндөшүнө алып келди. Ошол эле учурда айыл чарбасында ашыкча иш менен камсыз болгон айыл калкын туруктуу бошотуу процессинин башталышын тармакты өнүктүрүүнүн оң жагы катары белгилөө мүмкүн эмес. Бул мезгилдин ичинде республиканын айыл чарбасында иштегендердин саны 699,1ден 460,1 миң адамга же 1,3 эсеге кыскарган. Эгерде 2010-жылы республикада жумуш менен камсыз болгон калктын арасында айыл чарбасынын үлүшү 31,1% түзсө, 2022-жылы 17,8%га же 14,3 пунктка төмөндөгөн.

Бирок, учурдагы баалар боюнча айыл чарбасынын дүң продукциясы баалардын өзгөрүшүн эсепке албайт жана тармакты өнүктүрүүнүн

динамикасына объективдүү баа берүү үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети айыл чарба өндүрүшүнүн индексин эсептейт, ал өткөн жылдын салыштырма баалары менен салыштырылып жаткан мезгилде өндүрүлгөн өсүмдүк жана мал чарба продукциясынын көлөмүнүн өзгөрүшүн мүнөздөйт. Муну эске алуу менен айыл чарба продукциясынын физикалык көлөмүнүн индекси 2011-2025-жылдарга орточо 102,32%, 2016-2029-жылдарга 102,36% жана 2021-2022-жылдарга 101,25% түздү. Акыркы эки жылда бул индекстин төмөндөшү 2021-жылдагы пандемиянын кесепети болуп саналат, анда индекс өткөн жылга салыштырмалуу терс - 95,2% болгон [Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2018-2022: статсборник [Электронный ресурс]. – Бишкек: Нацстатком, 2023. – 99 с. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/>].

Айыл чарба өндүрүшүнүн өсүү темпинин өзгөрүшүнүн көрсөтүлгөн тенденциялары негизинен республикада майда дыйкан айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжасы болуп саналат. Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасында айыл чарба өндүрүшүнүн өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүнүн бири анын майда-дыйкан чарбалык түзүлүшү болуп эсептелет. Талдоо жүргүзүлүп жаткан мезгилде майда-дыйкан өндүрүшүнүн түзүмүн андан ары өнүктүрүү тенденциясы уланган, муну айыл чарба чарба субъектилеринин санынын 3332,0 миң бирдиктен 474,0 миң бирдикке чейин көбөйүшү ачык-айкын көрсөтөт. Бул жагдай республикада евразиялык рыноктун шарттарына начар ыңгайлашкан майда өндүрүштүн өнүгүп жатканын ырастап турат.

Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасынын жана Кыргыз Республикасын 2021-2025-жылдарга агрардык өнүктүрүү концепциясынын негизги максаты өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүү, агроөнөр жай комплексинин натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу болуп саналат [Национальная программа развития Кыргызской Республики до 2026 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.stat.kg/media/files/3d033353-7e05-42ec-a282-8722459f5c31.pdf>]; Концепция аграрного развития Кыргызской Республики на 2021-2025 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://admin.koomtalkuu.gov.kg/uploads/npa_versions/6141ebd0033fa1.48745238.pdf].

Буга байланыштуу биздин талдоо агрардык-азык-түлүк секторун өнүктүрүүнүн оң тенденцияларын аныктады, ал жалпысынан тармактын стратегиялык максаттарын аткарууга алып келди, бул белгилүү бир деңгээлде өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу боюнча маалыматтар менен тастыкталды. Нан жана нан азыктарын, картошканы жана сүт азыктарын керектөөнү кошпогондо, этти, кантты, жашылчаларды, мөмө-жемиштерди, өсүмдүк майын жана балык азыктарын керектөөнүн өсүү тенденциясы байкалган. Жалпысынан республика картошка, жашылча, мөмө-жемиш, сүт, эт менен өзүн-өзү камсыздоонун жогорку деңгээлине жетишти – өзүн-өзү камсыздоонун деңгээли же 100,0%ды түзөт, же 100,0%ке жакындады.

Атап айтканда, республикада эттин импортун алмаштыруунун эсебинен эт азыктарынын импортун 2010-жылдагы 99,8 миң тоннадан 2015-жылга карата 39,1 миң тоннага чейин, дээрлик 3,0 эсеге олуттуу кыскартууга жетишүүгө мүмкүн болду. 2022-жылга карата эт азыктарынын (канаттуулардын эти)

импортунун өсүшү (51,3 миң тоннага чейин) ЕАЭБ өлкөлөрүнөн ички импортту алмаштыруу тартибинин өсүшүнө байланыштуу болгон. Республикада импортту алмаштыруу менен катар эт азыктары менен өзүн-өзү азык-түлүк менен камсыздоонун оптималдуу деңгээлине жетишүү үчүн анын экспорту, негизинен тирүү малдын экспорту (86,2ден 10,2 миң тоннага чейин) бара-бара кыскарууда.

Республикада калктын жан башына айрым продуктыларды (эт, кант, өсүмдүк майы) керектөөнүн өсүшү да тиешелүү импорттук продукциянын өсүшү менен камсыз кылынат. Нан азыктарына (өзүн-өзү камсыздоо көрсөткүчү - 50,0%) жана өсүмдүк майына (өзүн-өзү камсыздоо көрсөткүчү - 30,0%) импорттук көз карандылыктын деңгээли жогору бойдон калууда. Ошондой эле Кыргыз Республикасында жетишилген керектөө деңгээли ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү тамак-аш азыктарын керектөө деңгээлинен, ал эми айрым продуктылар боюнча республикада тамак-ашты керектөөнүн белгиленген орточо физиологиялык ченемдеринен олуттуу артта калууда.

Кыргызстандын ЕАЭБге кирүүсү жалпысынан айыл чарбасын өнүктүрүүгө оң таасирин тийгизди. Тармакты өнүктүрүүдө айыл чарбасынын салттуу тармактарынын кайра жаралуусу менен байланышкан өнүгүүнүн жаңы тенденциялары пайда болду, айыл чарба өндүрүшүнүн ички тармактык түзүмү бара-бара реформаланууда. Айыл чарба продукциясынын өз ара соодасын тартипке келтирүү жана ЕАЭБде ички азык-түлүк импортун алмаштыруу саясаты өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу маселесин белгилүү бир оң жагына чечүүгө алып келди.

ЕАЭБ рыногунда айыл чарба продукциясынын эң ири өндүрүүчүсү жана керектөөчүсү Россия Федерациясы болуп саналат, ал ЕАЭБде өндүрүлгөн жана керектелүүчү айыл чарба продукциясынын 77,0%га жакынын түзөт. Экинчи орунда Казакстан – 12,4%, андан кийин Беларусь – 7,2%, Кыргызстан – 2,6% жана Армения – 1,5%. Жалпысынан биринчи үч өлкө ЕАЭБдин алкагында гана эмес, дүйнөлүк масштабда дагы ири айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөр болуп эсептелет. Бул өлкөлөр региондук жана дүйнөлүк агрозык-түлүк рынокторунда өздөрүнүн бекем ордун ээлеп келишет, буга улуттук экономиканын калыптанып келе жаткан белгилүү бир рационалдуу структурасы жана агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүшүн мамлекеттик колдоонун жана жөнгө салуунун колдонуудагы системасы көмөктөшүүдө.

Россиянын жана Белоруссиянын улуттук экономикаларынын структурасында айыл чарбасынын үлүшү жыл сайын азайганына карабастан, алар жалпысынан салыштырмалуу атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба өндүрүшү менен айырмаланат. ФАОнун тиешелүү талаптарында каралган тамак-аш азыктарынын бардык 9 негизги түрү боюнча жалпысынан бул өлкөлөрдүн калкынын керектөөлөрү өздөрүнүн өндүрүшүнүн эсебинен канааттандырылат.

Россия Федерациясы, Казакстан Республикасы, айрыкча Беларусь Республикасы айыл чарба тармагын өнүктүрүүгө ар тараптуу мамлекеттик колдоо көрсөтүүдө. Алсак, Беларусь Республикасында мамлекеттик бюджеттин чыгашаларында айыл чарба тармактарын өнүктүрүүгө жана колдоого бөлүнгөн

мамлекеттик каражаттардын үлүшү 5,0%, ал эми республиканын экономикасына инвестициялардын жалпы көлөмүндө тармактын үлүшү 16,2% түзөт. Бул ЕАЭБде агроөнөр жай комплексин мамлекеттик колдоонун жана агроөнөр жай комплексине инвестицияларды тартуунун эң жогорку көрсөткүчтөрү болуп саналат, бул жагдай 1 гектар айдоо жерине мамлекеттик субсидияларды берүүнү 204 АКШ долларына чейин көбөйтүүгө мүмкүндүк берет. Россия Федерациясында азык-түлүк импортун алмаштыруу боюнча мамлекеттик программанын алкагында айдоо аянтынын 1 гектарына мамлекеттик субсидиялардын көлөмү дээрлик 1,6 эсеге көбөйүп, 2022-жылы 76 долларды түздү. Мунун баары импорттук көз карандылыктын 24,6%дан 8,0%ке чейин ырааттуу төмөндөшүнө жана Россиянын экспортунун жалпы көлөмүндө айыл чарба продукциясынын үлүшүнүн 4,7%дан 12,6%га чейин өсүшүнө шарт түздү.

Кыргыз Республикасы өлкөнүн ИДПсында айыл чарбасынын үлүшүнүн төмөндөшүнө карабастан, ЕАЭБ алкагында Россия Федерациясы сыяктуу эле айыл чарба өндүрүшүнө кошкон салымын көбөйттү. Бул, негизинен, тармактын өскөн инвестициялык жагымдуулугуна жана тармакты мамлекеттик колдоонун өсүп жаткан көлөмүнө байланыштуу. Алсак, өлкөнүн экономикасына инвестициянын жалпы көлөмүндө айыл чарбасынын үлүшү 0,9%дан 2,2%га чейин өстү, ал эми 1 гектар айдоо жерине мамлекеттик субсидиялар 22,3төн 29,1 АКШ долларына чейин өстү.

Тармакты мамлекеттик колдоо көлөмүнүн өсүшү өлкөнүн агрардык секторун туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү тенденцияларына түрткү берди. Ички азык-түлүк рыногунун импортко көз карандылыгы бир аз (2,3 пунктка) кыскарганына карабастан, өзгөчө кант, эт, жумуртка, жемиш ж.б. керектөөдө төмөндөөдө.

3.2- таблица. Кыргызстандын ЕАЭБ өлкөлөрү менен өз ара тышкы соода жүгүртүүсүнүн көлөмү жана азык-түлүк рыногунун сегментинин үлүшү

	Өлчөө бирдиги	КР	анын ичинде өлкөлөр менен			
			АР	БР	КР	РФ
Тышкы соода жүгүртүү:	млн.долл.					
2015	-	5745	0.4	67.2	1047	1429
2020	-	5692	5.3	47.8	810	1577
2022	-	11816	5.4	104.0	1188	3235
А/ч продукциясынын тышкы соода жүгүртүүсү:	млн. долл.					
2015	-	834	0.1	0,73	257.8	120,0
2020	-	854	1.3	18.4	233.2	373,0
2022	-	1490	1.9	18.1	314.0	588.7
Тышкы соода жүгүртүүдөгү а/ч продукциясынын үлүшү:	%					
2015	-	14.5	0,01	0,08	30.9	14.3
2020	-	15.0	0.10	0.9	27.2	43.6
2022	-	12.6	0.12	1.2	20.6	38.7

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg.- башкы беттен.

Өлкөнүн тышкы соода жүгүртүүсү өсүүдө, анын түзүмү өзгөрүүдө, мында айыл-азык-түлүк товарларынын өз ара соодасынын сегментинде Кыргызстандын ЕАЭБ өлкөлөрү менен экономикалык кызматташтыгы өсүүдө, 3.2- таблицадагы маалыматтар.

Кыргызстандын ЕАЭБге мүчө мамлекеттер менен соода-экономикалык байланыштары сакталып, айрым тармактарда чындалды, өлкөнүн тышкы соода жүгүртүүсүндөгү алардын үлүшү 2015-жылдагы 44,2% салыштырмалуу 2022-жылы 38,3% түздү, бул Кытай продукциясынын параллелдүү импортунун (резекспортунун) өсүшү жана өлкөнүн Кытай менен тышкы соода жүгүртүүсүнүн кескин өсүшү менен шартталды, анын үлүшү 34,5%га чейин өстү.

Биринчиден, Россия Федерациясынын үлүшү 2015-жылдагы 24,0%дан 2022-жылы 27,3%га чейин өстү. Мындан тышкары, Кыргызстандын ЕАЭБдеги өнөктөштөрү менен өз ара соодасынын кыскарышынан улам, өлкөнүн тышкы соода жүгүртүүсүндөгү жогоруда айтылган түзүмдүк өзгөрүүлөрдөн айырмаланып, Кыргызстандын айыл чарба азык-түлүк товарларынын өз ара соодасында ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин үлүшү салыштырылып жаткан мезгилге карата, тескерисинче, 45,4%дан 62,0%ке чейин өскөн. Тышкы соода жүгүртүүдөгү мындай өзгөрүү динамикасы улуттук экономиканын жана өзгөчө анын агрардык секторунун интеграциялык түзүлүштүн алкагына ийгиликтүү трансформациялангандыгынын далили болуп саналат.

«Агрардык сектордун атаандаштык потенциалын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн пайдалануу» деген төртүнчү главада тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө, ошондой эле айыл чарба ишкерлигинин атаандаштыкка жөндөмдүү формаларынын өнүгүшүнө мониторинг жүргүзүлөт жана баа берилет.

Кыргызстандын айыл чарба тармагында анын продукциясынын экспортко көбүрөөк багытталган түрлөрү сүт жана сүт азыктары, мөмө-жемиштер (тамыр жемиштер, кургатылган жемиштер, ошондой эле мөмөлөр), балык, дан эгиндери (буурчак, тоют дандары) болуп саналат. Айыл чарба продукциясынын жана азык-түлүктүн бул түрлөрү боюнча экспорттун көлөмүнүн өсүү тенденциясы жана аны өндүрүүнүн жалпы көлөмүндө анын экспорттук бөлүгүнүн үлүшүнүн көбөйүүсү байкалууда, 4.1-таблицадагы маалыматтар.

Алсак, 2015-2022-жылдар аралыгында чийки сүттүн экспортунун көлөмү 2,5 эсеге, ал эми республикада сүт өндүрүүнүн жалпы көлөмүндө анын экспортунун салыштырма салмагы 4,9 % дан 10,4 %га чейин өстү. Кайра иштетилген сүт азыктарынын (каймак, сыр, май ж.б.) экспортунун көлөмү 24,0%га кыскарганына карабастан, анын өндүрүштөгү үлүшү 35,6%дан 45,5%га чейин өстү, башкача айтканда кайра иштетилген сүт азыктарынын дээрлик жарымы экспорттолот.

Дан эгиндеринин айдоо аянттарынын түзүмүн буурчак дандарын жана тоют дандарын өндүрүүнү көбөйтүүнүн пайдасына өзгөртүү дандын экспортунун кескин өсүшүнө оң таасирин тийгизүүдө, анын көлөмү көрсөтүлгөн мезгилде дээрлик 2,5 эсеге көбөйдү, бул республикада дан өсүмдүктөрүн

өндүрүүнүн жалпы көлөмүндө анын экспортунун үлүшүнүн 3,9%дан 8,9%ке чейин өсүшүнө алып келди.

4.1- таблица. Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда экспортко багытталган өндүрүштөрдү өнүктүрүү

	2015		2020		2022	
	Экспорттун көлөмү, миң тонна	өндүрүш көлөмүнө % менен	Экспорттун көлөмү, миң тонна	өндүрүш көлөмүнө % менен	Экспорттун көлөмү, тонна	өндүрүш көлөмүнө % менен
эт	21.1	10.0	6.7	2.9	10.2	4.0
сүт	72.9	4.9	197.4	11.8	181.2	10.4
сүт азыктары	48.6	35.6	40.2	51.9	35.4	45.5
балык	-	-	3.4	67.1	6.8	33.0
жашылчалар	310.4	23.8	220.7	15.8	206.9	14.8
жемиштер	36.7	17.2	87.2	31.2	73.7	26.9
пахта	16.1	36.3	19.2	26.0	14.4	18.8
картошка	106.7	7.5	67.7	5.1	63,0	4.9
дан	72.7	3.9	126.6	6.9	178.7	8.9

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg.- башкы беттен.

Ошондой эле республикада эт жана балык продуктыларын өндүрүүнүн олуттуу өсүшүнө алып келген эт багытындагы мал чарбасын жана балык чарбасын интенсивдүү өнүктүрүү да алардын экспорттук потенциалынын жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө оң таасирин тийгизип жаткандыгын белгилей кетүү керек. Учурда республикада өстүрүлгөн балыктын дээрлик үчтөн бири экспортко чыгарылат, ошондой эле кайра иштетилген эт азыктарынын экспортунун үлүшү да өсүүдө. Мөмө-жемиш экспортунун көлөмү да 36,7 миң тоннадан 73,7 миң тоннага чейин же 2,0 эседен ашык өстү, башкача айтканда, анын дээрлик үчтөн бир бөлүгү экспорттолот.

Трансформация мезгилинин кыйынчылыктары, майда өндүрүштүн басымдуу өнүгүшү, кайра иштетүүнүн, айыл чарба кызмат көрсөтүүлөрүнүн жана логистикасынын өнүкпөгөндүгү менен байланышкан бир катар жагдайлар өлкөнүн айыл чарба секторунун салттуу экспортко багытталган секторлорунан продукциянын экспортунун, биринчи кезекте жашылчаларды, пахтаны жана өзгөчө картошканы экспорттоо көлөмүнүн олуттуу төмөндөшүнө терс таасирин тийгизди. Жашылчаларды экспорттоонун көлөмү 33,7%га кыскарган, бул анын өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндөгү экспорттук бөлүгүнүн үлүшү 23,8ден 14,8%ке чейин төмөндөшүнө алып келген. Картошканы экспорттоонун көлөмү бир кыйла - 1,5 эсеге кыскарган.

Ошентип, өлкөнүн айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн талдоо экспорттук продукциянын ассортиментинде жана түрлөрүндө олуттуу трансформациялык өзгөрүүлөр болуп жатканын көрсөтүп турат. Айыл чарба продукциясынын салттуу атаандаштыкка жөндөмдүү жана экспортко багытталган түрлөрү (картошка, жашылчалар) алардын жогорку атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө зыян келтирүүчү башка айыл чарба

өсүмдүктөрүнө алмаштырылууда. Бул негизинен интеграциялык процесстерди өнүктүрүү жана тереңдетүү, өз ара сооданы тартипке келтирүү жана ЕАЭБ алкагында бирдиктүү стандарттарды, анын ичинде айыл чарба продукцияларын киргизүү менен шартталган.

Ушуга байланыштуу айыл чарба тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө комплекстүү баа берүү зарылчылыгы келип чыкты. Баалоо методологиясына ылайык, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн комплекстүү индикаторун аныктоо продукциянын ар бир түрү боюнча. төмөнкү көрсөткүчтөрдү бириктирүүнүн негизинде өзүнчө жүргүзүлөт: орточо өндүрүүчү баасы; экспорттук баа, өндүрүштүн көлөмү, жан башына өндүрүлгөн продукция, өндүрүш көлөмүндөгү экспорттун үлүшү, айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн орточо баалары менен импорттук баалардын катышы катары аныкталган баалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүк коэффициенти. Айыл чарба продукциясынын комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн көрсөткүчүнүн мааниси канчалык 1ге жакын болсо, тиешелүү продукция ошончолук атаандаштыкка жөндөмдүү деп эсептелет.

4.2 –таблица. Агрозык-түлүк товарларынын комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо үчүн эсептик көрсөткүчтөр

	Баалар, доллар/тонна			Өндүрүш		баа атаандашт-н коэфф., бирдик	Атаандаштык жөндөм.комп көрсөткүчү, бирдик
	өндүрүү баасы	импорт баасы	экспорт баасы	Бардыгы, миң тонна	Экспорттун үлүшү, %		
Картошка							
2015	310	554	173	1416	12.0	0,5 6	-
2022	326	562	177	1275	3.3	0,5 8	0,21
Капуста							
2015	329	343	276	100	6.0	0,96	-
2022	325	240	537	135	15.1	1.35	0,64
Пияз							
2015	217	79	136	110	7.0	3.10	-
2022	313	203	127	200	3.1	1.54	0,64
Сабиз							
2015	225	86	211	130	10.0	2.6	-
2022	288	133	368	170	8.4	2.1	0,35
Алма							
2015	486	441	411	110	42.0	1.10	-
2022	468	544	270	155	11.4	0,91	0,77
Өрүк							
2015	407	400	681	80	15.6	1 , 01	-
2022	402	538	365	98	20.0	1.28	0,75
Жүзүм							
2015	330	340	666	5.7	49.4	0,97	-
2022	485	400	968	7.3	33.0	1, 21	0.58
сүт							
2015	319	700	1281	31.8	32.4	0,45	-
2022	782	1572	1139	56.9	17.0	0,49	0.43

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы боюнча түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан сандар менен. - Кируу режими: www.stat.kg.- [башкы](#) беттен.

Продукциянын негизги түрлөрү боюнча биз белгилеген методикалык ыкмаларды эске алуу менен атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн комплекстүү көрсөткүчү эсептелген. 4.2 - таблицадан көрүнүп тургандай, картошка, сабиз жана сүт азыктарын кошпогондо, ар кандай форматтагы айыл-аш азыктарынын көпчүлүк түрлөрү боюнча комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн көрсөткүчү 1ге жакындайт. Картошка боюнча комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүк көрсөткүчүнүн салыштырмалуу төмөн мааниси көбүнчө картошка өндүрүүнүн көлөмүнүн төмөндөшүнүн тиешелүү тенденциялары менен шартталган, буга ички рынокто баанын төмөн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жана жалпы өндүрүштө картошканын экспортунун үлүшүнүн кескин төмөндөшү да шарт түзгөн.

Айыл чарба продукциясынын айрым түрлөрүн экспорттоонун кыскарышы, евразиялык азык-түлүк рыногунун тиешелүү сегменттеринде салттуу түрлөрдүн үлүшүнүн азайышы да өлкөнүн салыштырмалуу артыкчылыктарын начар пайдалангандыгын көрсөтүп турат. ЕАЭБге мүчө мамлекеттер боюнча айрым алганда, айыл чарба продукциясын экспорттоонун көлөмү жана жалпысынан доллар эквивалентиндеги бардык продукциялар боюнча маалыматтарды пайдалануунун негизинде, экспорттун жалпы көлөмүндө айыл чарба продукциясынын экспортунун үлүшү боюнча көрсөткүчтөрдү ЕАЭБ боюнча тиешелүү көрсөткүчтөр менен салыштырып, Евразия рыногуна (RCA) агрозык-түлүк товарларын экспорттоодо Кыргыз Республикасынын салыштырмалуу атаандаштык артыкчылыктарына баа берилди.

4.3 – таблица. Евразия рыногуна айыл чарба азык-түлүктөрүн экспорттоодо Кыргыз Республикасынын салыштырмалуу атаандаштык артыкчылыгына баа берүү (RCA)

	Армения	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Орусия	ЕАЭБ
Эксп. жалпы көлөмү, млн. долл.						
2015	256	11007	5120	410	28821	45610
2021	882	17422	7814	791	46159	73089
А/ч прод. эксп, млн. долл:						
2015	187	3866	475	106	2422	7075
2021	562	5174	746	179	5328	11988
жалпы % менен						
2015	3,8	70,9	9,9	2,1	13,0	100,0
2021	4,7	42,3	6,1	1,4	45,1	100,0
RCA						
2015	4,7	2,3	0,6	1,66	0,54	-
2021	3,9	1,8	0,58	1,37	0,70	-

Булак: ЕЭК ЕАЭБ маалыматтары боюнча түзүлдү: Кеңейтилген продуктылар топтору боюнча ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин өз ара соодасынын көлөмү [Электрондук ресурс].-М., 2022.- Кирүү режими: https://eec.eaeunion.org/comission/department/dep_stat/tradestat/tables/intra/. – башкы беттен.

4.3- таблицадан көрүнүп тургандай, айыл чарба продукциясын экспорттоо боюнча ЕАЭБ мамлекеттеринин арасында салыштырмалуу артыкчылыктын эң жогорку коэффициентине (Баласса индекси (RCA)) Армения Республикасы ээ, ал 0,8 пунктка кыскарганына карабастан, бул эң жогорку көрсөткүч болуп саналат. Беларусь Республикасында да 0,5 пунктка төмөндөгөнүнө карабастан, салыштырмалуу артыкчылык индекси кыйла жогору бойдон калууда - 1,8. Россия Федерациясында импортту алмаштыруу жана экспортко багытталган айыл чарба өндүрүшүнүн саясатын ырааттуу ишке ашыруунун натыйжасында салыштырмалуу артыкчылыктын индексин, терс маанисине карабастан, олуттуу жогорулатууга мүмкүн болду.

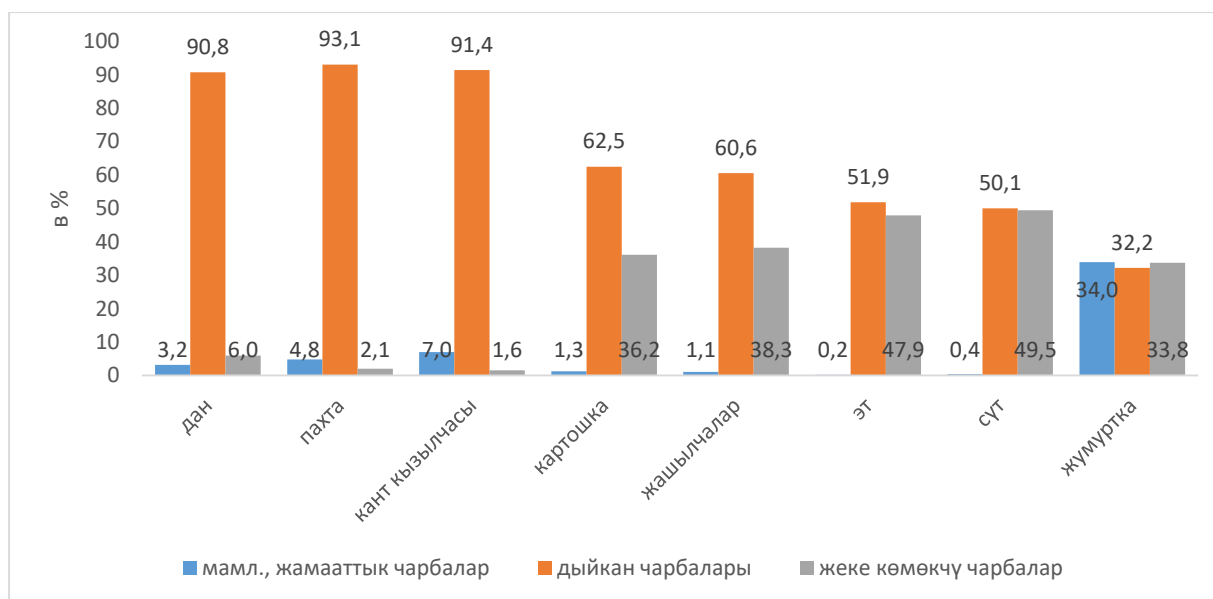
Кыргызстанда каралып жаткан мезгил ичинде RCA индекси 0,3 пунктка төмөндөгөн, бул Евразия рыногунда агрозык-түлүк товарларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн бир аз төмөндөгөндүгүн айгинелейт. Бул жагдай, биздин оюбузча, Евразия рыногунда Кыргызстандын агропродукциясынын экспорттук көлөмүнүн азайышы менен аныкталат. Алсак, эгерде 2015-жылы Кыргыз Республикасын улушу ЕАЭБге мүчө мамлекеттерде агропродукциянын экспорттун жалпы көлөмүнүн 2,1% ын түзсө, 2021-жылга карата ал 1,4% ке төмөндөгөн.

ЕАЭБден тышкаркы рынокторго айыл чарба азык-түлүктөрүн экспорттоодо Кыргызстандын атаандаштык артыкчылыктарынын өзгөрүшү менен өзгөчө жагымсыз жагдай түзүлөт. Каралып жаткан мезгил ичинде үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторунда RCA индекси 4,0 бирдиктен 0,9 бирдикке чейин төмөндөгөн, башкача айтканда, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн эң чоң төмөндөөсү. Ушуга байланыштуу агрардык сектордун салыштырмалуу артыкчылыктарынын деңгээлинин төмөндөшүнө карабастан, жалпысынан Кыргызстандын бул тармагы үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторуна салыштырмалуу евразиялык рынокто жогорку атаандаштык артыкчылыктарын сактап калгандыгын белгилей кетүү керек.

ЕАЭБ алкагында Кыргыз Республикасы айылдык ишкердиктин майда-дыйкан формаларынын басымдуу өнүгүүсү менен айырмаланат. Учурда дыйканчылык сектору жеке менчик үлүш жерлери менен бирге республикада айыл чарба продукциясынын басымдуу көпчүлүгүн (97,9%) өндүрөт. Өсүмдүктөрдүн негизги түрлөрү дыйкан чарбаларында өндүрүлөт (дан - 90,8%дан ашуун, пахта сырьесу - 93,1%, кант кызылчасы - 91,4%, картошка - 62,5%, жашылча - 60,6%). Жеке үй чарбалары картошканын 36,2%, жашылчанын 38,3% өндүрөт. Өсүмдүктөрдүн бул түрлөрүн өндүрүүдө мамлекеттик жана жамааттык чарбалардын салыштырма салмагы 1,1%дан (жашылча) 7,0%га чейин (кант кызылчасы) түзөт (4.1- сүрөт).

Кыргызстанда мал чарба продуктыларын (сүт жана эт) өндүрүүдө дыйкан (фермердик) чарбалардын жана калктын жеке көмөкчү чарбаларынын үлүшү болжол менен бирдей - фермердик чарбалар (51,0 жана 51,9%) жана калктын жеке көмөкчү чарбалары (49,5 жана 47,9 %). Бул жерде мамлекеттик, жамааттык чарбалардын салыштырма салмагы (0,4—1,1%). Жумуртка өндүрүүдө кыйла тең салмактуу түзүм өнүккөн – бир аз айырма менен мамлекеттик, жамааттык

чарбалар алдыда (34,0%), андан кийин калктын жеке чарбалары (33,7%) жана эн аз көлөмүн дыйкан чарбалары түзөт (32,2%).

4.1- сүрөт. 2022-жылы Кыргыз Республикасында чарбалардын категориялары боюнча өсүмдүк жана мал чарба продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн түзүмү, (% менен)

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. – башкы беттен.

Беларусь Республикасында ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ичинен өнөр жай өндүрүшүнүн түзүмүндө айыл чарба ишканаларынын эн жогорку үлүшү белгиленген – 76,3%. Экспортко багытталган продукцияны (эт, сүт, жумуртка, зыгыр буласы, кант кызылчасы) өндүрүүнүн абсолюттук бөлүгү (95,0%дан ашыгы) айыл чарба ишканаларынын секторуна туура келет. Казакстан Республикасында айыл чарба продукциясын өндүрүүдө айыл чарба ишканаларынын үлүшүнүн 20,6%дан 29,3%га чейин олуттуу өсүш тенденциясы байкалууда. Россия Федерациясында да айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүндө айыл чарба ишканаларынын үлүшү өсүп жатат жана 60,0%ды түзөт, ал эми дыйкан (фермердик) чарбалардын, жеке ишкерлердин жана үй чарбаларынын үлүшү азайып, 40,0%ды түзөт. Экспортко багытталган продукцияны (дан эгиндери жана буудай, кант кызылчасы, күн карама, рапс, эт жана жумуртка) өндүрүүдө аларды өндүрүүнүн басымдуу бөлүгүн (80,0%дан ашыгын) айыл чарба ишканалары түзөт. Импортту алмаштыруучу тамак-аш азыктарын: жашылча жана картошка өндүрүүдө - дыйкан чарбаларынын, жеке ишкерлердин жана үй чарбаларынын үлүшү олуттуу (70,0%дан ашык). Кыргыз Республикасындагы айыл чарба өндүрүшүнүн экстенсивдүү мүнөзү, майда дыйкан чарбаларынын андан ары өсүшүнөн улам, биринчи кезекте, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүү темпинин төмөндүгүнө жана тиешелүү тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизет.

“Интеграциянын шарттарында агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүүсүнүн багыттары жана факторлору” деп аталган бешинчи главада тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыкты, импортту алмаштыруучу факторлор жана тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун факторлору негизделди, ошондой эле агроөнөр жай комплексинин артыкчылыктуу тармактарында айыл чарба кластерлерин түзүү жана агрологистиканы өнүктүрүү схемасы сунушталды.

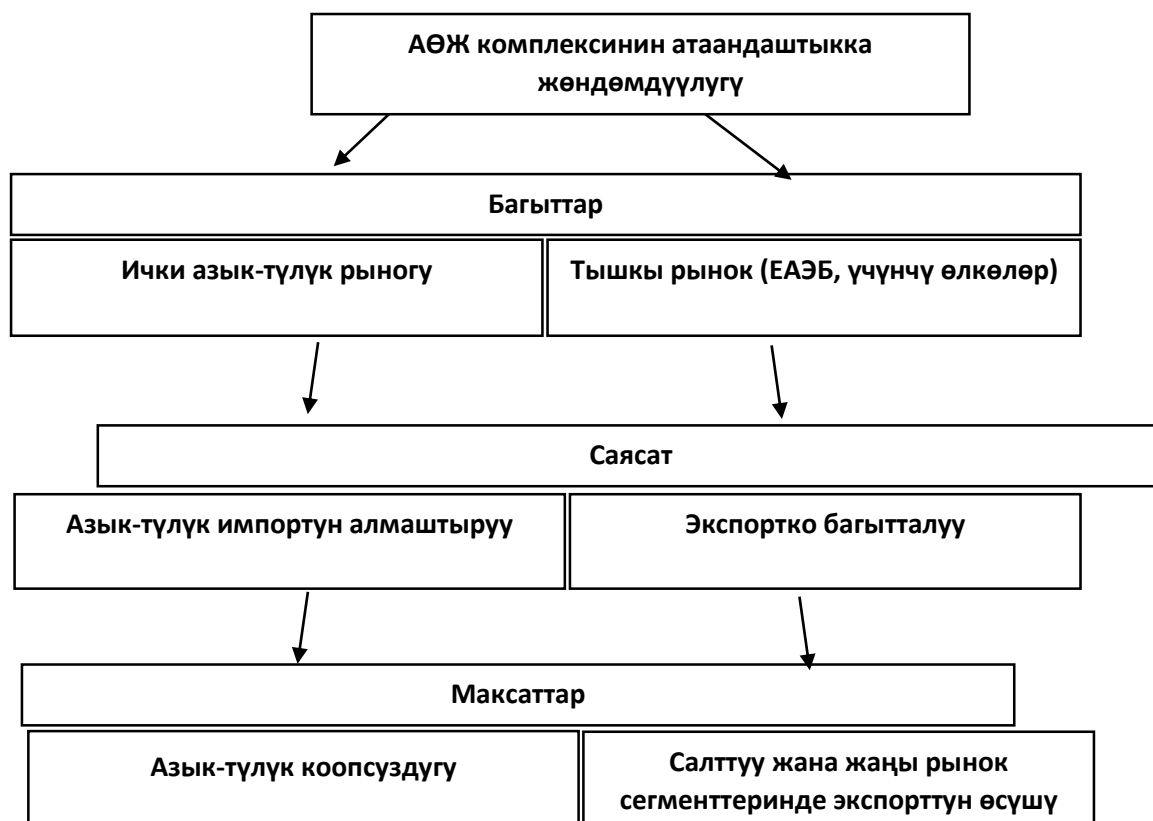
Өлкөнүн агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшү ЕАЭБ алкагында агроазык-түлүк чөйрөсүндө өз ара пайдалуу жана тең салмактуу соода-экономикалык кызматташтыкты уюштуруунун чечилбеген көйгөйлөрү, бул чөйрөдө ички, көбүнчө адилетсиз атаандаштыктын күчөшү, айыл чарба тармагында товарларды жылдыруудагы тоскоолдуктар, айыл чарба өндүрүшүнүн майда-дыйкан структурасынын андан ары начарлашы, агрологистиканын жана жалпысынан айыл чарба продукциясын ички жана тышкы рынокто сатуу системасынын өнүкпөгөндүгү, агрардык сектордо ички чарбалык өндүрүштү мамлекеттик колдоонун төмөн деңгээли, агроөнөр жай комплексинде кооперация жана интеграциялык байланыштардын начар өнүгүшү менен шартталган.

2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында айыл чарба тармагын жана агроөнөр жай комплексин өнүктүрүүнүн негизги багыты - дүйнөлүк жана региондук рынокторго айыл чарба продукциясынын олуттуу көлөмүн берүүчү катары өлкөнүн тышкы рыноктордогу чектелген атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жеңүү экендиги өзгөчө баса белгиленген [Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 гг. [Электронный ресурс]. – Бишкек, 2018. – Режим доступа: <https://www.gov.kg/ru/programs/8>].

Өлкөнү өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында көрсөтүлгөн агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу багыттарын ишке ашырууда экономикалык интеграция тереңдеп жаткан жана дүйнөлүк региондук агроазык-түлүк рыноктору өзгөргөн шарттарда Кыргызстандын агрардык секторун негизги максаттарды коюу менен атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн тиешелүү стратегиясын иштеп чыгууну талап кылат.

Ушуга байланыштуу, бул стратегияны иштеп чыгууда өлкөнүн агрардык секторун өнүктүрүү үчүн өз ара көз каранды болгон эки маанилүү максаттан баштоо зарыл:

- азык-түлүк коопсуздугун камсыздоого алып келген азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын андан ары ишке ашыруу аркылуу өлкөнүн ички азык-түлүк рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуу;
- айыл чарба секторунун тышкы рыноктордо, өзгөчө Евразия рыногунда жана үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, бул агроэкспорттук потенциалды өнүктүрүү жана айыл чарба азык-түлүктөрүн экспорттоо көлөмүн көбөйтүү менен камсыз кылынат, ал салттуу жана жаңы тышкы сегменттерде ата мекендик экспорттун үлүшүнүн өсүшүнөн көрүнөт (5.1-сүрөт).

5.1- сүрөт. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясы

Булак: Автор тарабынан түзүлгөн

Ушуга байланыштуу, биздин оюбузча, айыл чарба секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясынын негизги багыттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- ички азык-түлүк рыногун тең салмактуу өнүктүрүү үчүн азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;
- агроэкспорттук потенциалды өнүктүрүү жана айыл чарба продукциясынын экспортунун өсүшү үчүн атаандаштык артыкчылыктарды пайдалануу максатында экспортко багытталган саясатты жүргүзүү;
- орто жана ири өндүрүштү, айыл чарба кооперативдерин жана агрокластерлерди мамлекеттик колдоонун негизинде айыл чарба өндүрүшүнүн тең салмактуу түзүмүн түзүү, өндүрүш жерлерине жакын агрологистикалык экстенсивдүү инфраструктураны түзүү;
- ички жана тышкы рыноктун шарттарын эске алуу менен айыл чарба өндүрүшүн адистештирүүнү жана консолидациялоону жакшыртуу, органикалык продукцияны чыгарууну кенейтүү;
- агроинновациялык иш-чараларды санариптештирүү.

Кыргызстандын агрардык-азык-түлүк секторунун акыркы жылдардагы өнүгүү тенденцияларын талдоо өлкөнүн агрардык саясатында азык-түлүк импортун алмаштырууга артыкчылык берилгендигин көрсөтүп турат. Бул чөйрөдө жалпысынан айрым азык-түлүк товарларын кошпогондо, импорттук көз

карандылыктын деңгээлин төмөндөтүү боюнча олуттуу натыйжаларга жетишүүгө мүмкүн болду. Импортту алмаштыруу саясаты ички азык-түлүк рыногун тең салмактуу өнүктүрүүгө, өлкөнүн ички азык-түлүк рыногунда азык-түлүк импортунун кыскарышына алып келди, бул салттуу маанилүү агроөнөр жай комплексинин - мал чарбачылыгынын өнүгүшү менен да тастыкталат, 5.1-таблицадагы маалыматтар.

5.1- таблица. Кыргыз Республикасынын эт жана эт азыктары рыногу

Көрсөткүчтөр	Өлчөө бирдиги	2010	2015	2020	2021	2022
Эт өндүрүү: -жан башына	миң тонна кг	187.8 36.2	208.3 36.5	230.4 32.8	235,0 37.9	248.3 39.4
Эт жана ички азыктарды өндүрүү	миң тонна	9.3	10.0	8.9	10.7	11.8
Этти кайра иштетүү	%	4.9	6.6	3.8	4.5	4.7
Эт импорту	миң тонна	99.8	39.4	37.2	44.8	47.7
Эт экспорту	миң тонна	86.2	21.1	6.7	2.7	10.0
Эт керектөө: -жан башына	миң тонна кг	201.4 39,0	225.6 39,0	260.6 43.5	276.6 44.7	288 46,0
Анын ичинде балык	-	0.7	0.9	1.0	1.4	3.0

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режим: www.stat.kg.

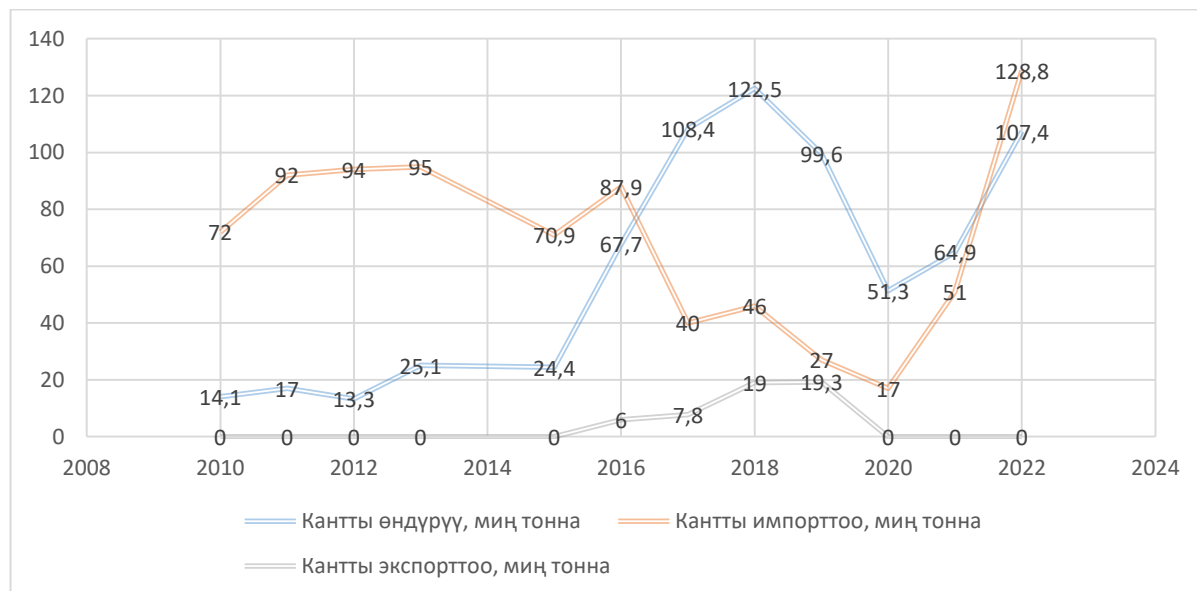
2010-жылы республикага Кытайдан жана АКШдан 99,8 миң тонна эт, негизинен канаттуулар импорттолгон. Ички керектөөнүн көлөмүндө импорттук эттин үлүшү 49,5%ды түзгөн. Кийинки жылдары этти импорттоо бир аз кыскарган. Бирок эт импортунун кескин (дээрлик 2,2 эсе) кыскарышы 2015-жылы Кыргызстан ЕАЭБге толук кандуу мүчө болгондон кийин болгон. Азыркы учурда, эт азыктарын (негизинен канаттууларды) импорттоонун бир аз өсүшүнө карабастан, өлкөнүн ички керектөө рыногунда эт азыктарын керектөө түзүмүндө импорттук эттин үлүшү 16,5% деңгээлинде төмөн бойдон калууда, бул анын азык-түлүк коопсуздугунун босого маанисинен төмөн болуп саналат. Натыйжада, эт өнөр жайынын продукциялары импортту алмаштыруу аркылуу ички рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү болуп, акырындык менен эт жана эт азыктарын экспорттоонун өсүшүнө алып келет. 2020-2022-жылдары эт азыктарын экспорттоонун көлөмү 49,0%га өстү.

ЕАЭБ алкагында Кыргызстан өз өндүрүшүн көбөйтүү жолу менен да, ЕАЭБге мүчө мамлекеттер менен өз ара соодада ички импортту алмаштыруу мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен да азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын натыйжалуу ишке ашыруу үчүн чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Импортту алмаштыруу саясатын ишке ашыруунун маанилүүлүгүнө карабастан, агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда агрардык сектордун экспортко багытталган стратегиясын (экспортко багытталган саясатты) иштеп чыгуу жана ишке ашыруу чечүүчү мааниге ээ. Албетте, ички азык-түлүк рыногунун импорттук продукцияга болгон

көз карандылыгын толук жоюу мүмкүн эмес. Мындан тышкары, тышкы экономикалык байланыштарды жана айыл чарба продукциялары менен сооданы өнүктүрүү өлкөнү азык-түлүктүн айрым түрлөрү менен камсыз кылууда алда канча рентабелдүү болушун камсыздайт жана өлкө салыштырмалуу атаандаштык артыкчылыкка ээ болгон продукцияны өндүрүүнү кеңейтүү үчүн потенциалды топтоштурууга мүмкүндүк берет. Ушуга байланыштуу импорттук көз карандылыктын кыскарышы экспортко багытталган айыл чарба экономикасына өтүүнү ырааттуу түрдө аныктайт. Бул жагынан алганда, республикада кант кызылчасын өндүрүүнүн өнүгүшүнө, республикадагы кант рыногуна жана анын экспорттук потенциалын ишке ашыруунун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун мүмкүнчүлүктөрүнө талдоо өзгөчө кызыгууну туудурат.

Республикадагы кант кызылчасын өндүрүү өнүгүүсүнүн туруксуздугу менен мүнөздөлгөн айыл чарба тармагы экендигин белгилей кетүү керек (5.2- сүрөт).

5.2- сүрөт. 2010-2021-жылдары Кыргыз Республикасында кантты өндүрүү, импорттоо жана экспорттоо.

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [Электрондук ресурс] / Кыргызстан цифралар менен. - Кирүү режими: www.stat.kg. – башкы беттен.

Бул жагдайдын парадоксу туруксуз өнүгүүнүн объективдүү себептеринин жоктугунда. Тескерисинче, аны өстүрүү үчүн бардык жагымдуу табигый-климаттык жана экономикалык (калктын кантка өзгөчө суроо-талабы) шарттар, кант кызылчасын кайра иштетүү жана кумшекерди өндүрүү үчүн тиешелүү өндүрүштүк кубаттуулуктар бар. Муну ата мекендик кант кызылчасынан кант өндүрүүнүн динамикасы, ошондой эле республикадагы канттын импорту жана экспорту ачык-айкын далилдеп турат. Республикада кант кызылчасын өндүрүүнүн төмөндөө мезгили (2010-2015-жж.) кумшекерди өндүрүүнүн жана аны экспорттоонун төмөндөшү, ошондой эле республикага кантты импорттоонун көлөмүнүн өсүшү менен коштолот. Бул мезгилде өздүк кантты

өндүрүүнүн эң төмөнкү көлөмү (орточо эсеп менен 20,0 миң тонна), анын импортунун эң жогорку көлөмү (орточо эсеп менен 84,0 миң тонна) белгиленет. Натыйжада, бул мезгилде кантты керектөөдө ички азык-түлүк рыногунун импортко эң жогорку көз карандылыгы (80,0%дан жогору) болгон.

Ошол эле учурда 2016-2019-жылдар аралыгында кант кызылчасын өндүрүүнүн көлөмү, аны кайра иштетүүнүн жана кумшекерди өндүрүүнүн көлөмү кескин өскөн, анын импортунун кескин кыскарышы жана экспортунун белгилүү бир өсүшү менен коштолгон. Бул мезгил ичинде республика кант менен өзүн-өзү дээрлик камсыздоого жетишкен, кантты керектөө боюнча азык-түлүк коопсуздугунун босого чегинен ашып кеткен. Республикада өндүрүлгөн кумшекердин дээрлик бештен бир бөлүгү экспорттолгон. Мунун баары республикада кантты керектөөдө ийгиликтүү импорттун ордун толтургандыгын жана ата мекендик кант кызылчасын өндүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүп жаткандыгын күбөлөндүрөт.

Тилекке каршы, республикада кант кызылчасын өндүрүүнү өнүктүрүүдө жетишилген оң тенденциялар калыптанган жок. 2021-2022-жылдар аралыгында ата мекендик кант өндүрүүнүн көлөмү өскөндүгүнө карабастан, республикага канттын импортунун белгилүү өлчөмдө көбөйгөндүгү байкалат. 2022-жылы республикада кумшекерди өндүрүүнүн көлөмү 107,4 миң тоннаны, импорт – 128,8 миң тоннаны түзгөн жана ички рынокто импорттолгон канттын үлүшү 54,0% дан ашкан.

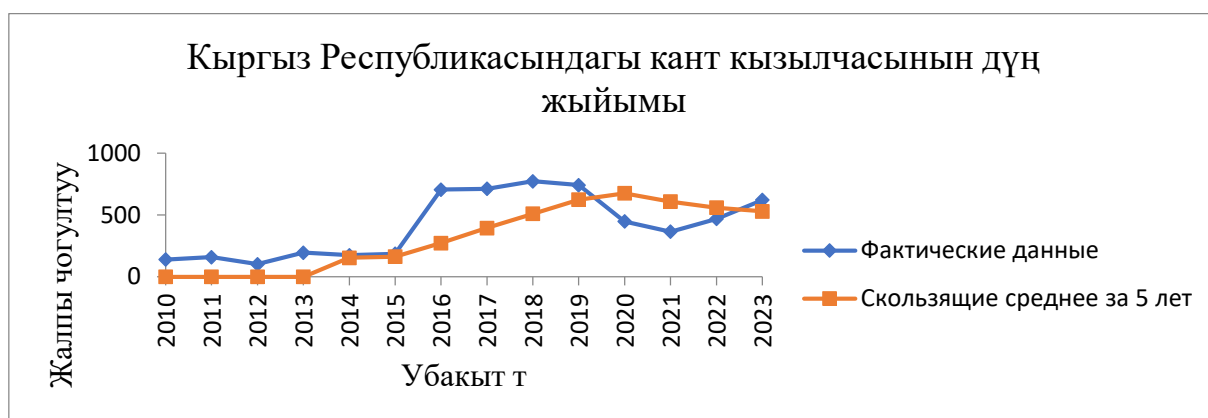
Улуттук деңгээлде экспортко багытталган стратегияны ишке ашыруунун алкагында кластердик негизде орто жана ири айыл чарба өндүрүшүн калыптандырууга жана өнүктүрүүгө өзгөчө орун берилет. Ушуга байланыштуу Чүй облусунда иштеп жаткан кызылча чарбаларынын, “Кайыңды-Кант” ААКсынын, “Кошой” ААКсынын жана башка кант заводдорунун базасында кызылчанын кант кластерин уюштурууну сунуштайбыз.

Кант кызылчасынын кластерин түзүү жана өнүктүрүү кант кызылчасын өндүрүүнүн көлөмүн бир кыйла көбөйтөт. Кант кызылчасын өндүрүүнү болжолдоо үчүн өндүрүштүк иштин натыйжалык көрсөткүчтөрүнүн калыптанышын талдоо маанилүү милдет болуп саналат. Бул талдоо өндүрүштүн натыйжасынын жана факторлорунун себеп-натыйжа байланыштарын сүрөттөгөн эконометрикалык моделдердин жардамы менен жүргүзүлүшү мүмкүн. Кант өндүрүшүнүн натыйжаларынын түзүлүшүн сүрөттөгөн эконометрикалык моделди куруу үчүн регрессиялык теңдеме негиз боло алат. Мындай моделди талдоо олуттуу факторлордун комплекси менен өндүрүштүк натыйжанын ортосундагы себеп-натыйжа байланышын аныктоого мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасында кызылча чарбасын өнүктүрүүнүн болжолдуу көрсөткүчтөрүндө айдоо аянттарын кеңейтүү, 2023-жылга чейинки мезгилде жетишилгенге салыштырганда кант кызылчасынын түшүмдүүлүгүн олуттуу жогорулатуу, ошондой эле кант кызылчасын өстүрүүнүн натыйжалуулугуна жана агроөнөр жай комплексинин кант кызылчасы тармагынын натыйжалуу

иштешинин механизмин жакшыртууга таасир этүүчү факторлорду баалоону эске алуу каралган.

Ушуга байланыштуу аталган тармактын өнүктүрүүнүн болжолун негиздөө үчүн Кыргыз Республикасындагы кант кызылчасын өндүрүүнүн иш жүзүндөгү материалдары, б.а. 2010-2023-жылдарга кант кызылчасынын дүң жыйымынын мезгилдик катары колдонулган. Экспоненциалдык орточо (5 жылдык интервал) колдонуу менен жылмаланган убакыт катарларынын маалыматтарынын графигин талдоо кант кызылчасынын дүң түшүмүнүн жыйынынын өзгөрүшүнүн учурдагы тенденциясы ийри сызык менен туюнтулат жана осушун тездетуу менен мунезделет деген жыйынтыкка келүүгө мүмкүндүк берет (5.3- сүрөт).

5.3- сүрөт. Кыргыз Республикасында 2010-2023-жылдарга кант кызылчасынын дүң жыйымы

Булак: Автор тарабынан түзүлгөн.

Дүң түшүмдүн жылмаланган мезгилдик катарларын иштетүүнүн натыйжасында алынган сызыктуу экстраполяциялык моделди колдонуу төмөнкү байланышты алууга мүмкүндүк берет (детерминация коэффициенти $R^2 = 0,92$, болжолдоо катасы $0,17E-6$ маанисинен ашпайт):

$$Y = 4,94 + 79,26 \cdot t \quad 5.1.$$

Бул моделди колдонуу менен болжолдоо 607,1 миң тоннаны түзгөн дүң жыйымдын көлөмүнүн реалдуу болжолдуу маанисин алууга мүмкүндүк берет.

Сызыктуу экстраполяция моделин колдонуу менен иштеп чыгуу жана болжолдоо, анын теңдемеси түшүмдүн дүң көлөмүнүн иш жүзүндөгү мезгилдик катарларын иштетүү менен аныкталат:

$$Y = 110,03 + 40,45 \cdot t \quad 5.2.$$

Аныктоо коэффициенти $R^2=0,44$, болжолдоо катасы $1,03E-03$. Бул моделде статистикалык мүнөздөмөлөр (5.1) моделге караганда начарыраак. Ошондуктан, биз (5.1) моделин тандап алдык. Кант кызылчасынын дүң түшүмү боюнча прогноздордун деңгээлин иштеп чыгуу кыймылдуу орточо (5 жылдык интервал) менен аныкталган маанилерге негизделген.

Кыргыз Республикасында дүң жыйноонун орточо текшилөө наркы каралып жаткан иш жүзүндөгү мезгилдин акырына карата 607,8 миң тоннага жакынды түздү. Иштелип чыккан мезгилдик катар экстраполяция моделин колдонуу менен, биздин эсептөөлөр боюнча, болжолдонгон мезгилде дүң

жыйым деңгээлинин жылдык орточо өсүшүнө 80,2 миң тоннадан кем эмес түшүмгө жетүүнүн жогорку ыктымалдыгы бар. Биздин эсептөөлөр боюнча, кант кызылчасынын кластерин калыптандыруу жана өнүктүрүү 2030-жылга карата кант кызылчасын өндүрүүнүн көлөмүн эсептик салмакта 1180,0 миң тоннага чейин көбөйтүүгө жана Кыргыз Республикасынын учурдагы агрокластердеги кант заводдорунун кубаттуулуктарын толук пайдаланууга мүмкүндүк берет. 160 миң тоннага жакын кумшекер өндүрүлөт, мунун натыйжасында 2027-жылга чейин ички өндүрүштүн эсебинен кантка болгон муктаждык толук камсыздалат жана канттын импорту оптималдуу деңгээлге чейин төмөндөйт, 5.2-таблицадагы маалыматтар.

5.2- таблица. Кыргыз Республикасындагы кызылча кант кластеринин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, миң тонна

	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Кант кызылчасын өндүрүү	718	792	878	960	1050	1180
Кант өндүрүү	100	120	130	140	150	160
Экспорт	-	-	10	20	30	40

Булак: Автор тарабынан түзүлгөн

Ошону менен бирге анын экспортунун туруктуулугуна жана андан ары өсүшүнө жетишилет. Долбоордук жылга карата кантты экспорттоонун көлөмү 40,0 миң тоннага жетет, же республика боюнча анын өндүрүлүп жаткан көлөмүнүн төрттөн бир бөлүгүн түзөт. Канттын олуттуу бөлүгү Борбордук Азиянын эң жакын коңшу өлкөлөрүнө - Өзбекстанга жана Казакстанга экспорттолот, учурда кантка болгон суроо-талаптын басымдуу бөлүгү Россия Федерациясынан жана башка алыскы өлкөлөрдөн экспорттун эсебинен канааттандырылат. Бул өлкөлөрдүн рынокторуна кантты жылдыруу үчүн транзиттик чыгымдарды кыскартуу да анын экспорттук көлөмүнүн олуттуу кеңейишине жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө шарт түзөт.

Евразиялык жана дүйнөлүк агрозык-түлүк рынокторунда өнүгүп жаткан атаандаштык жогорку сапаттагы, стандартташтырылган жана көлөмдүү айыл чарба продукциясын берүүгө талаптарды күчөтөт, бул орто жана ири айыл чарба өндүрүшүнүн уюшкан жана атаандаштыкка жөндөмдүү формаларын өнүктүрүүнүн маанилүүлүгүн шарттайт.

Айыл чарба өндүрүшүн зоналык жана аймактык адистештирүүнү өркүндөтүү процесстерин өнүктүрүү атаандаштыкка жөндөмдүү жана жогорку товардык продукцияны өндүрүүгө айыл аймактарынын каражаттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн топтоого, айыл чарба ишинин салттуу түрлөрүн кайра жандандырууга жана бир кыйла динамикалуу өнүктүрүүгө шарттарды түзөт.

ЕАЭБ алкагында Кыргызстан евразиялык рынокторго негизинен аз көлөмдөгү органикалык продукцияны жеткирип жатканын эске алуу менен, улуттар аралык (евразиялык) деңгээлде органикалык продукциянын экспортун колдоо үчүн Фонддорду түзүүнү караштыруу зарыл.

Органикалык продукцияны өндүрүүнү дүйнөлүк рынокто улуттук брендге айландыруу керек. Органикалык өндүрүш сегментинде япониялык брендинг тажрыйбасын колдонуу менен рыноктогу позицияларды бекемдөө үчүн кызматташууну олуттуу түрдө активдештирүү зарыл.

Санариптик негизге өтүү жана агроинновациялык технологияларды кеңири жайылтуу дүйнөлүк агроөнөр жай комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана андан ары өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн негиз болуп калат. Мобилдик интернетти жана санариптик технологияларды өнүктүрүүнүн негизинде электрондук сооданы өнүктүрүү айыл чарба продукциясын сатуу маселесин принципалдуу чечүүгө өбөлгө түзөт.

Санариптик технологиялар айыл чарба өндүрүшүн башкаруу системасына дагы кеңири таасирин тийгизиши керек. Санариптештирүү боюнча иштерди жигердүү жүргүзүү жана «Түндүк» ведомстволор аралык электрондук өз ара аракеттенүү тутумун колдонуу аркылуу жер рыногунун өнүгүшүнө көз салуу жана айрым айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жана айыл чарба зоналарынын контекстинде жерди пайдалануунун өлчөмү боюнча чарбаларды топтоого маалымат алуу үчүн айыл чарба жеке ишкерлеринин бирдиктүү салык декларацияларынын маалымат базасын өркүндөтүү боюнча иштерди жүргүзүү зарыл.

Санариптик форматта алынган мындай маалыматтар айыл чарба продукциясын, анын ичинде экспорттоо максатында өндүрүү үчүн пайдаланылган жер тилкелеринин өлчөмү боюнча чарба жүргүзүүчү субъектилердин рейтингин түзүүгө жана аларды өндүрүүнү оптималдаштыруу боюнча иш-чараларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

ЕАЭБ алкагында ошондой эле Евразиялык фонддор аркылуу Кыргызстан сыяктуу өнүкпөгөн өлкөлөрдө тармакты өнүктүрүүгө мамлекеттик колдоонун көлөмүн көбөйтүү зарыл. Кыргызстандын экономикасын ЕАЭБге андан ары трансформациялоо мезгилинде Кыргызстандын агрардык секторун мамлекеттик колдоонун көлөмүн ЕАЭБ өлкөлөрүнүн орточо деңгээлине жеткирүү керек, бул жалпы Евразиялык агроазык-түлүк рыногун өнүктүрүүдө ата мекендик агрардык сектордун потенциалын жана салымын олуттуу жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Ошону менен бирге тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн мындан ары жогорулатуу үчүн агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүү тармагын, региондук агробизнестин логистикасын жана инфраструктурасын өнүктүрүүгө мамлекеттик-жеке өнөктөштүк шарттарында мамлекеттик каражаттарды максатка ылайыктуу пайдалануу зарыл экендигин өзгөчө белгилей кетүү керек. Биринчи иретте бул маселелерди чечмейинче, ааламдашуунун шарттарында өлкөнүн айыл чарбасынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн андан ары жогорулатуу мүмкүн эмес.

КОРУТУНДУ

Кыргызстандын агрардык секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн теориялык, методологиялык жана практикалык негиздерин изилдөө процессинде төмөнкүдөй корутундулар алынды:

1. Улуттук экономиканын дүйнөлүк жана региондук рынокторго интеграцияланышы улуттук агрозык-түлүк секторунун рыноктун тиешелүү сегменттеринде пайда болгон туруксуз кырдаалдардан көз карандылыгын жогорулатат, ата мекендик айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүүчү тобокелдиктер күчөйт, бул жагдай өндүрүштү атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык негиздеринин изилдөөнү актуалдаштырат.

2. ЕАЭБ шарттарында агрардык секторду атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн олуттуу илимий көйгөйлөрүнүн бири ЕАЭБ өлкөлөрүндө бул тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн методологиялык негиздеринин жеткилең эместиги болуп эсептелет. Натыйжада, айыл чарба секторунун экономикалык ишинин натыйжаларынын теңдеш эместиги күчөйт, атаандаштык тобокелдиктери олуттуу өсөт, бул кырдаал экономикасы чакан жана чарба жүргүзүүнүн чакан формалары басымдуулук кылган өлкөлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө жана ал айыл чарба экономикаларын андан ары ЕАЭБге интеграциялоо боюнча иш-чараларды иштеп чыгууда терс таасирин тийгизет.

3. Кыргызстандын ЕАЭБде иштеши айыл чарбасын өнүктүрүүдө таптакыр жаңы багыттарга алып келди, өлкөнүн агрозык-түлүк секторун өнүктүрүүдө жалпысынан оң тенденция байкалууда, айыл чарба өндүрүшүнүн ички тармактык түзүмү евразиялык рыноктун шарттарын эске алуу менен кайра форматталууда. Ошондой эле импортту алмаштыруу камсыз кылынууда, азык-түлүк коопсуздугуна тиешелүү маселелер чечилүүдө жана улуттук продукциянын экспортунун жалпы көлөмүндө айыл чарба продукциясынын экспорту өсүүдө. Ошол эле учурда чуулгандуу майда-дыйкан чарбалык түзүмү андан ары тамыр алууда, тармакты мамлекеттик колдоонун көлөмү ЕАЭБге мүчө башка мамлекеттерге салыштырмалуу төмөн бойдон калууда, айыл чарба азык-түлүктөрүнүн тышкы соода жүгүртүүсүн жөнгө салуу начар.

4. Өлкөнүн айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн талдоо экспорттук продукциянын ассортиментинде жана түрлөрүндө олуттуу трансформациялык өзгөрүүлөр болуп жатканын көрсөтүп турат. Айыл чарба продукциясынын салттуу атаандаштыкка жөндөмдүү жана экспортко багытталган түрлөрү атаандаштыкка жогорку жөндөмдүүлүгүн тастыктаган башка продуктылар менен (мөмө-жемиштер, дан эгиндери, эт жана балык азыктары) алмаштырылууда. Ошол эле учурда атаандаштыкка жөндөмдүү экспорттук айыл чарба продукциясынын айрым салттуу түрлөрү боюнча Кыргызстан мурдагы позицияларын (картошка) жоготуп жатат.

5. ЕАЭБ алкагында Кыргыз Республикасы айылдык ишкердиктин майда-дыйкан формаларынын басымдуу өнүгүүсү менен айырмаланат. Натыйжада,

айыл чарба өндүрүшүн деконцентрациялоо процесстери күч алууда, бул анын экспорттук потенциалын кеңейтүү жана тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

6. 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында, агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча көрсөтүлгөн багыттарды ишке ашыруу Кыргызстандын агрардык секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн тиешелүү стратегиясын иштеп чыгууну талап кылат. Өлкөнүн агрардык секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу өлкөнүн агрардык секторун өнүктүрүүнүн өз ара көз каранды максаттарын ишке ашырууга көмөктөшүүгө тийиш: импортту алмаштыруу саясатын андан ары ишке ашыруу аркылуу өлкөнүн ички азык-түлүк рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү камсыз кылуу; айыл чарба секторунун тышкы рыноктордо, өзгөчө Евразия рыногунда жана үчүнчү өлкөлөрдүн рынокторунда атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, бул агроэкспорттук потенциалды өнүктүрүү менен камсыз кылынат.

7. Азык-түлүктүн ички импорттун алмаштыруу саясатын ишке ашыруу республиканын эт тармагында өнүгүүнүн жаңы тенденцияларынын пайда болушуна алып келди, бул эт азыктары боюнча ата мекендик өндүрүштүн кескин көбөйүшү менен, анын түзүмүнүн өзгөрүшү менен чагылдырылган. Бул жагдай аны керектөөдө импортко көз карандылыкты кыскартууга жана калган тоскоолдуктарга карабастан тармактын агроэкспорттук потенциалынын өсүшүнө оң таасирин тийгизет. Ошол эле учурда жер-жерлерде жүргүзүлгөн изилдөөлөр айыл чарба продукциясын экспортко жеткирүүгө таасирин тийгизген туруктуу техникалык-экономикалык тоскоолдуктарды аныктады.

8. Азык-түлүк менен өзүн-өзү камсыздоо көйгөйлөрү жана агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү айыл чарба продукциясын тереңдетип иштетүүнүн жоктугу, региондук өнөр жайлык айыл чарба кластерлерин түзүүнүн негизинде кооперация жана интеграциялык процесстерди өнүктүрүү менен байланышкан. Стратегиялык перспективада айыл чарба өндүрүшүнүн майда-дыйкан түзүмүнүн шарттарында айыл чарба өндүрүшүн атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү негизинен агроөнөр жай комплексинде айыл чарба кластерлерин өнүктүрүү менен аныкталат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Кыргыз Республикасынын айыл чарба секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары төмөнкү практикалык сунуштарды негиздөөгө мүмкүндүк берди:

1. Теориялык бөлүктө агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү концепциясынын маңызын анын үч деңгээлдүү аныктамасынын негизинде тактоо боюнча ыкмалар сунушталат;

– биринчи деңгээл - улуттук атаандаштыкка жөндөмдүүлүк улуттук экономиканы туруктуу өнүктүрүүдөгү агрардык тармактын өнүгүү

өзгөчөлүктөрү жана ролу менен шартталат жана агроөнөржай комплексинин тармактарынын экономикалык өсүү темптери, айыл чарба өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү, өлкөнүн ИДПсында айыл чарба секторунун үлүшү, ошондой эле өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу менен аныкталат;

- экинчи деңгээл - өнөр жайдын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү агрардык сектордун экспорттук потенциалын өнүктүрүүдө жана жогорулатууда өлкөлөрдүн атаандаштык артыкчылыктарын ишке ашыруу, продукциянын экспортундагы тармактын үлүшү жана ички азык-түлүк керектөөнүн жалпы көлөмү менен аныкталат;

- үчүнчү деңгээл - ишкананын же айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү айыл чарба ишканасынын атаандаштык дараметин ишке ашыруу даражасы менен аныкталат жана продукциянын өздүк наркынын жана рентабелдүүлүгүнүн, анын кирешелүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнүн системасы менен өлчөнөт.

2. Методологиялык жактан ЕАЭБ шарттарында агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо методологиясын өркүндөтүүгө маанилүү роль берилет, аны атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн комплекстүү индикаторун эсептөөнүн синергиясынын негизинде жүргүзүү сунушталып жатат, анын ичинде өндүрүүчүлөрдүн орточо баалары, экспорттук баалар, өндүрүштүн көлөмү жана экспорттун үлүшү, баанын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн коэффициенти жана аныкталган салыштырмалуу артыкчылык (Баласса индекси (RCA) камтылат.

3. Агрардык секторду Евразиялык экономикалык мейкиндикке натыйжалуу трансформациялоо жана тармактын атаандаштык артыкчылыктарын ишке ашыруу максатында агроөнөр жай комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүү өнүгүшүн мамлекеттик жөнгө салууну жана колдоону төмөнкү багыттар боюнча өркүндөтүү максатка ылайыктуу көрүнөт;

- жергиликтүү, райондук, облустук, республикалык жана мамлекеттер аралык деңгээлден баштап, аларды уюштурууда белгилүү ырааттуулукту камсыз кылуу менен республикада экспорттоонун натыйжалуу жана туруктуу системасын өркүндөтүү жана калыптандыруу жана кайчылаш мүнөздөгү соода-логистикалык борборлорду өнүктүрүү;

- евразиялык рынокто аймактык жана дүйнөлүк рыноктордо атаандаштыкка жөндөмдүү болочок улуттук агроөнөр жай комплексинин өзөгүн калыптандырууну эске алуу менен ата мекендик айыл чарбасын адистештирүү боюнча тийиштүү түзүмдүк өзгөртүүлөрдү жүргүзүү;

- кыска мөөнөттүү келечекте 1 гектар айдоо жерине бюджеттик субсидиялардын өлчөмүн учурдагы 29,0 АКШ долларынан 60,0 АКШ долларына чейин 2,0 эсеге жогорулатуу), ал эми орто мөөнөттүү келечекте анын өлчөмүн учурдагы Россия Федерациясы менен Казакстан Республикасындагы мамлекеттик колдоонун деңгээлине жеткирүү;

- экспорт үчүн продукцияны өндүрүүчү жогорку технологиялуу ири айыл чарба ишканаларына мамлекеттик колдоону артыкчылыктуу тартипте камсыз кылуу.

4. Жемиштердин жана жашылчалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн жетишилген деңгээлин бекемдөө жана салыштырмалуу артыкчылыктарды натыйжалуу пайдалануу максатка ылайыктуу деп эсептелет;

- өлкөнүн аймактарында заманбап логистика жана мөмө-жемиштерди кайра иштетүү системасын өнүктүрүү аркылуу биринчи кезектеги маселе катары жашылча-жемиштердин (капуста, пияз, сабиз, алма жана өрүк) экспорттук потенциалын өнүктүрүүгө жана жогорулатууга ар тараптуу колдоо көрсөтүү;

- ЕАЭБ алкагында экспортко багытталган жашылча-жемиш азыктарын интенсивдүү өндүрүү үчүн биргелешкен зоналарды түзүүнү активдештирүү керек жана бул максаттарда биргелешкен өкмөттөр аралык өндүрүштүк долбоорлорду иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, ошондой эле алардын негизинде азык-түлүктүн бирдиктүү балансын иштеп чыгуу максатка ылайыктуу болот. (жашылча-жемиштерди ж.б. биргелешип өндүрүү жана кайра иштетүү);

- Кыргызстан Евразия рынокторуна негизинен органикалык мөмө-жемиштерди жана жашылчаларды өзүнө мүнөздүү аз көлөмдө жеткирип жаткандыгын эске алуу менен, улуттар аралык (евразиялык) деңгээлде органикалык продукциянын экспортун колдоо үчүн фонддорду түзүү жана ЕАЭБдин ички рынокторуна органикалык продукцияны жеткирүү үчүн тийиштүү квоталарды белгилөө, ошондой эле органикалык продукцияны өндүрүүнү кеңейтүү үчүн тиешелүү инвестицияларды артыкчылыктуу бөлүү маселелерин кароо зарыл.

5. Айыл чарба кооперациясын өнүктүрүү боюнча тиешелүү мыйзамдарды ишке ашыруу процессинде кетирилген катачылыктарды эске алуу менен биз айыл чарба ишкердигинин атаандаштык формаларын бир нече багытта өнүктүрүү боюнча натыйжалуу чечимди сунуштайбыз;

- майда жана чакан аянттагы дыйкан (фермер) чарбаларынын универсалдуу түрүн адистештирилген ири чарбаларга айландыруу жана алардын базасында корпоративдик секторду түзүү;

- чарбалар аралык кооперациянын негизинде майда дыйкан (фермердик) чарбаларды ирилештирүү;

- орточо товардык өндүрүш түрүндөгү өндүрүштүк кооперацияны өнүктүрүүнүн негизинде жерди пайдалануунун өлчөмүн ирилештирүү;

- айылдык аймактын чегинде тейлөө кооперативдеринин системасын өнүктүрүү;

- органикалык продуктыларды чыгарууда чарба жүргүзүүнүн майда формаларынын, негизинен калктын жеке чарбаларынын кооперациясын өнүктүрүү.

6. Агрардык секторду атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясынын негизги багыттары төмөнкүлөр болуп саналат:

- ички азык-түлүк рыногун тең салмактуу өнүктүрүү үчүн азык-түлүк импортун алмаштыруу саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;

- агроэкспорттук потенциалды өнүктүрүү жана айыл чарба продукциясынын экспортунун өсүшү үчүн атаандаштык артыкчылыктарды пайдалануу максатында экспортко багытталган саясатты жүргүзүү;

– орто жана ири өндүрүштү, айыл чарба кооперативдерин жана агрокластерлерди мамлекеттик колдоонун негизинде айыл чарба өндүрүшүнүн теңдем түзүмүн калыптандыруу, өндүрүш жерлерине жакын агрологистикалык бутактанган инфраструктураны түзүү.

7. Импортту алмаштыруу жана айыл чарба, өзгөчө эт азыктарын экспорттоону кеңейтүү максатында төмөнкүлөр сунушталат:

– республиканын ар бир аймагында мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн шарттарында чарбалар менен узак мөөнөттүү келишимдердин негизинде анын сырьелук базасын - малдын жана койдун саны жана продуктуулугун бир кыйла көбөйтүүгө көмөктөшүүчү заманбап эт комбинаттарын курууну ишке ашыруу;

– малды жана койлорду бордоп семиртүү боюнча чарбалар аралык кооперацияны өнүктүрүү жана бул үчүн райондордо тоюттандыруу комплекстерин түзүү максатка ылайыктуу;

– эт өндүрүүнүн түзүмүн өркүндөтүү, сырьенун багытын өзгөртүү жана аны кайра иштетүү, материалдык-техникалык жана ветеринардык көзөмөлдөө көлөмүн көбөйтүү жана ошонун негизинде кайра иштетилген продукцияны экспорттоонун көлөмүнүн өсүшүн камсыз кылуу.

8. Кызылча-кант агрокластерин түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн эконометрикалык модели жана схемасы сунушталды. Кызылча-кант кластерин түзүү жана өнүктүрүү аркылуу 2030-жылга карата кант кызылчасын өндүрүүнүн көлөмүн 1180,0 миң тоннага жана кантты 160 миң тоннага чейин көбөйтүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Болжолдонгон жылга карата кантты экспорттоонун көлөмү 40,0 миң тоннага же анын республикадагы өндүрүш көлөмүнүн төрттөн бирине жетет, бул тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө оң таасирин тийгизет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Мардалиева, Л. С. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности в Кыргызской Республике [Текст] / Л. С. Мардалиева // Никоновские чтения. – Москва, 2014. – № 19. – С. 362-364. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22704608>

2. Мардалиева, Л. С. Региональные факторы конкурентоспособности аграрного сектора Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, У. Н. Момунов // Проблемы агрорынка. – Алматы, 2016. – № 2. – С. 32-36. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25918970>

3. Мардалиева, Л. С. Перспективы развития и повышения конкурентоспособности АПК Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, Дж. С. Джаилов, У. Н. Момунов // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2016. – № 3(37). – С. 198-204. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28342590>

4. Мардалиева, Л. С. Социалистическая практика расширенного воспроизводства и эффективное развитие сельского хозяйства Кыргызстана [Текст] / Л. С. Мардалиева, Дж. С. Джаилов, К. А. Эргешов // Реформа. – 2017. – № 3(75). – С. 60-66. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30108451>
5. Мардалиева, Л. С. Трансформация и развитие конкурентоспособных отраслей АПК Кыргызстана в условиях евразийской интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, Дж. С. Джаилов // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2017. – 3 (41). – С.14-17. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45476241>
6. Мардалиева, Л. С. Повышение экспортного потенциала сельского хозяйства Кыргызстана [Текст] / Л. С. Мардалиева // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2017. – № 3 (41). – С. 71-73. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45476269>
7. Мардалиева, Л. С. Повышение экспортного потенциала отраслей АПК Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, Дж. С. Джаилов // Никоновские чтения. – Москва, 2017. – № 22. – С. 401-403. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30721880>
8. Мардалиева, Л. С. Конкурентоспособность и развитие агроэкспортного потенциала Кыргызской Республики [Текст] / Л. С. Мардалиева // Никоновские чтения. – Москва, 2017. – № 22. – С. 403-405. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30721881>
9. Мардалиева, Л. С. Тенденции развития и проблемы экономического роста в сельском хозяйстве Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, Дж. С. Джаилов, К. А. Эргешок // Экономика и предпринимательство. – Москва, 2018. – №3 (92). – С. 364-366. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32843997>
10. Мардалиева, Л. С. Развитие конкурентоспособных форм сельского предпринимательства в Кыргызстане в условиях интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, Н. К. Абдылдаева // Вестник Российского экономического университета им. Г. В. Плеханова. – Москва, 2018. – № 5. – С. 208-214. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36346742>
11. Мардалиева, Л. С. Экономические механизмы интенсивного развития производства в сельском хозяйстве Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / Л. С. Мардалиева, М. Ж. Абдиев, К. К. Токторов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – Москва, 2018. – № 9. – С. 72-74. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35575667>
12. Мардалиева, Л. С. Prospects for Development of Kyrgyzstan's Food Market in the Conditions of Integration in the EAEU (*Перспективы развития продовольственного рынка Кыргызстана в условиях интеграции в Евразийский экономический союз*) [Текст] / L. S. Mardaliev, A. Rasulbek, Uzenbaev, M. Z. Abdiev, T. S. Umarov, A. Kutpidin // ErgeshovStudies in Computational Intelligence; Ubiquitous Computing and the Internet of Things: Prerequisites for the Developments of ICT Volume 826 (Springer, SCOPUS). – Germany, 2019. – PP. 859-869. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=38996797>

13. Мардалиева, Л. С. Продовольственная безопасность Кыргызстана в ЕАЭС [Текст] / Л. С. Мардалиева, Дж. С. Джаилов // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. – 2019. – № 1(46). – С. 243-247. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45681562>

14. Мардалиева, Л. С. Развитие и конкурентоспособность агропродовольственного сектора Кыргызстана в ЕАЭС: результаты, проблемы, механизмы решения [Текст] / Л. С. Мардалиева // Экономика и предпринимательство. – Москва, 2019. – №9 (110). – С. 412-415. – Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41800135>

15. Мардалиева, Л. С. Sustainable development of the agricultural sector of Kyrgyzstan in an integrated environment [Текст] / L. S. Mardaliev, A. Kozhogulova, Zh. Kozhomkulova // Sheralieva Conference Proceedings (Tashkent, Uzbekistan, 7 September 2021. – Tashkent, 2023. – Vol. 2612, Issue1. (SCOPUS) Aip Publishing. – Режим доступа: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208796821>

Мардалиева Лейла Алисултановнанын 08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн “Кыргызстандын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жана аны жакшыртуунун факторлору” темасындагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: айыл чарба сектору, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, экспорт, импорт, жөнгө салуу, интеграция, рынок шарттары, импортту алмаштыруу, агроэкспорттук потенциал, стратегия.

Изилдөөнүн объектиси болуп агрардык секторду өнүктүрүүдөгү түзүмдүк өзгөрүүлөр жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү саналат.

Изилдөөнүн предмети интеграциялык шарттарда тармакты атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-экономикалык механизмдерин өркүндөтүү болуп саналат.

Диссертациялык иштин максаты - экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун стратегияларына жана механизмдерине теориялык мамилелерди негиздөө жана өркүндөтүү.

Изилдөө ыкмалары: монографиялык, салыштырма талдоо ыкмасы, тандалма ыкма, эксперттик баалоо ыкмасы, абстракттуу-логикалык, экономикалык-статистикалык, эсептөө-конструктивдик ж.б.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргызстандын агрардык секторунун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун теориялык, методологиялык жана практикалык аспектилерин комплекстүү изилдөөдө жана алардын негизинде экономикалык интеграцияны тереңдетүү шартында аны жогорулатуу боюнча тиешелүү сунуштарды иштеп чыгууда турат.

Алынган натыйжалар: агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн баалоо ыкмалары системалаштырылган, маңызы такталган жана методологиясы өркүндөтүлгөн, интеграциялык шарттарда агрардык секторду трансформациялоонун өзгөчөлүктөрү аныкталган, комплекстүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индикаторуна баа берилген жана айыл чарба секторун атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыккан.

Колдонуу деңгээли. Изилдөөнүн натыйжалары Кыргыз Республикасынын Суу чарба, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлиги тарабынан айыл чарба тармактарын өнүктүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча программаларды иштеп чыгууда колдонулушу ыктымал.

Колдонуу чөйрөсү: корутундулар жана практикалык сунуштар агрардык сектордун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жана анын экспорттук потенциалын өнүктүрүү үчүн илимий негиз болуп кызмат кылат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мардалиевой Лейлы Алисултановны на тему
«Конкурентоспособность аграрного сектора Кыргызстана и факторы ее
повышения» представленной на соискание ученой степени доктора
экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика.

Ключевые слова: аграрный сектор, конкурентоспособность, экспорт, импорт, регулирование, интеграция, конъюнктура рынка, импортозамещение, агроэкспортный потенциал, стратегия,

Объектом исследования являются структурные сдвиги в развитии аграрного сектора и ее конкурентоспособности.

Предмет исследования являются совершенствование организационно-экономических механизмов конкурентоспособного развития отрасли в условиях интеграции.

Цель диссертационной работы заключается в обосновании и совершенствовании теоретических подходов стратегии и механизмов повышения конкурентоспособности аграрного сектора Кыргызской Республики в контексте углубления экономической интеграции.

Методы исследования: монографический, метод сравнительного анализа, выборочный, метод экспертных оценок, абстрактно-логический, экономико-статистический, расчетно-конструктивный и т.д.

Научная новизна исследования заключается в комплексном исследовании теоретических, методологических и практических аспектов повышения конкурентоспособности аграрного сектора Кыргызстана и на их основе разработке соответствующих рекомендаций и предложений по ее повышению в условиях углубления экономической интеграции.

Полученные результаты: систематизированы подходы, уточнена сущность и усовершенствована методология оценки конкурентоспособности

аграрного сектора, выявлены особенности трансформации аграрного сектора в условиях интеграции, представлена оценка показателя комплексной конкурентоспособности отрасли и разработана стратегия конкурентоспособного развития аграрного сектора.

Степень использования. Результаты исследования могут быть использованы Министерством водных ресурсов, сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности Кыргызской Республики при разработке программ повышения конкурентоспособности развития отраслей АПК.

Область применения: выводы и практические рекомендации послужат научной основой повышения конкурентоспособности аграрного сектора и росту ее экспортного потенциала.

SUMMARY

dissertation by Mardaliev L. A on the topic “Competitiveness of the agricultural sector of Kyrgyzstan and factors for its improvement” for the degree of Doctor of Economic Sciences in specialty 08.00.05 – sectoral economics

Key words: agricultural sector, competitiveness, export, import, regulation, integration, market conditions, import substitution, agro-export potential, strategy,

The object of the study is structural changes in the development of the agricultural sector and its competitiveness.

The subject of the research is the improvement of organizational and economic mechanisms for the competitive development of the industry in conditions of integration.

The purpose of the dissertation work is to substantiate and improve theoretical approaches to strategies and mechanisms for increasing the competitiveness of the agricultural sector of the Kyrgyz Republic in the context of deepening economic integration.

Research methods: monographic, comparative analysis method, selective method, expert assessment method, abstract-logical, economic-statistical, calculation-constructive, etc.

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive study of the theoretical, methodological and practical aspects of increasing the competitiveness of the agricultural sector of Kyrgyzstan and, on their basis, developing appropriate recommendations and proposals for increasing it in the context of deepening economic integration.

Results obtained: approaches are systematized, the essence is clarified and the methodology for assessing the competitiveness of the agricultural sector is improved, features of the transformation of the agricultural sector in conditions of integration are identified, an assessment of the indicator of the complex competitiveness of the industry is presented, and a strategy for the competitive development of the agricultural sector is developed.

Extent of use. The results of the study can be used by the Ministry of Water Resources, Agriculture and Processing Industry of the Kyrgyz Republic when developing programs to increase the competitiveness of the development of agricultural sectors.

Scope of application: conclusions and practical recommendations will serve as a scientific basis for increasing the competitiveness of the agricultural sector and increasing its export potential.